

doi Textual analysis of the manuscript of *Ghurar al-Amthal and Durar al-Aqwal*,
written by Abu al-Hasan Ali ibn Zayd Bayhaqi

Marziye Abad¹

Hadi Sani²

Amir Moqaddam Mottaqi³

Submitted: 27-03-2023 Revised: 13-04-2022 Accepted: 16-04-2023 Published: 23-09-2023 pp.204-243

Abstract

Many of the works of Ali Ibn Zayd Bayhaqi (d. 565 AH), have disappeared or are missing, so it is necessary to pay attention to his remaining works in order to know the literary history of the 5th and 6th centuries. One of his works is *Ghurar al-Amthal wa Durar al-Aqwal*, which is a critical work on the Arabic proverbs. This unique manuscript, with various headings in examining the literal meaning of the proverbs, the cause of the proverbs (Sabab), the use of the proverbs (Zarb), the explanation of the concept of the proverbs (hal al-mathal), and by presenting Mowallad proverbs, is a structured and different book, especially in hal al-mathal that provide the technical prose of Bayhaqi. The linguistic mistakes in this manuscript show that the Anonymous scribe did not have sufficient knowledge of Arabic and was probably a Persian speaker. Perhaps the date of its copy goes back to the 7th or 8th century. In this article, some points of Bayhaghi's life, such as the nickname "Ibn-Fondoq", his date of birth, and his religion, have been examined with a textual research, and this hypothesis can be proved that *Ghurar al-Amthal* is an explanatory and critical review of *Majma al-Amthal* written by Maydani (d. 518 A.H). But Bayhaqi has also analyzed other books of proverbs and has brought us phrases from books that are missing. In addition, Bayhaqi draws a section of the cultural history of Bayhaq in

1. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Dr. Ali Shariati Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran (corresponding author). Email: mabad@ferdowsi.um.ac.ir

2. Ph.D student of Department of Arabic Language and Literature, Dr. Ali Shariati Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran.

3. Associate Professor, Department of Arabic Language and Literature, Dr. Ali Shariati Faculty of Letters and Humanities, Ferdowsi University of Mashhad, Mashhad, Iran

Studies

Original Paper

Report and Review

the 6th century by narrating memories and some stories.

Keywords: Abu al- Hasan Bayhaqi, Abu al-fazl Maydani, critical parable study, Ghurar al-Amthal, Majama al-Amthal

CONFLICT OF INTERESTS

The authors declare that there is no conflict of interest regarding the publication of this paper.

© Authors, Published by Journal of Codicology and manuscript research. This is an open-access paper distributed under the CC BY (license <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/>)

References

- Ansari, Hasan, Kataban Website, Historical Studies, Notes from the Book Ghurar al-Amthal by Bayhaqi:

<http://ansari.kateban.com/post/1598> and <https://ansari.kateban.com/post/3471>

- Askari, Abu Hilal, Jumhurat al-Amthal, edited by Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, Volume 2, Beirut, Dar al-Jil, 1964 AD.
- Asma'i, Abd al-Malik ibn Qarib, Al-Asma'iyat, Ahmed Shakir and Abd al-Salam Harun, Seventh Edition, Cairo, Dar al-Ma'arif, 1993 AD.
- Azahri, Muhammad ibn Ahmad, Tahdhib al-Lugha, supervised by Muhammad Awad, Volume 1, Beirut, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1421 AH.
- Azdi, Abdullah ibn Muhammad, Kitab al-Ma', edited by Hadi Hammoudi, Volume 1, Tehran, Iran University of Medical Sciences, 1387 SH.
- Bakharzi, Ali ibn Hasan, Dumyat al-Qasr, edited by Muhammad Tunji, Volume 1, Beirut, Dar al-Jil, 1414 AH.
- Bakri, Abu Ubaid, Fasl al-Maqal, edited by Ihsan Abbas and Abdul Majid Abidin, Volume 1, Beirut, Dar al-Amanah, 1971 AD.
- _____, Samt al-Lali, edited by Abdul Aziz al-Maymouni, Volume 1, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyya, undated.
- Bayhaqi, Ali ibn Zayd, Tarikh Bayhaq, corrected by Ahmad Bahmanyar, Third Edition, Tehran, Foroughi Bookstore, 1361 SH.
- _____, Ghurar al-Amthal, photographic copy from the Central Library of the University of Tehran.
- _____, Ghurar al-Amthal, photographic print by Mohammad Hossein Hosseini Jalali, Chicago, The Open School, undated.
- _____, Jawami' Ahkam al-Nujum, edited by Reza Fahimi, first edition, Tehran, Sokhan Publications, 1401 SH.
- _____, Ma'arij Nahj al-Balagha, edited by Mohammad Taghi Daneshpajuh, first edition, Qom, Ayatollah Marashi Library, 1409 AH.
- _____, Tarikh Bayhaq, Arabic translation by Yusuf al-Hadi, Volume 1, Damascus, Dar Iqra, 1425 AH.
- _____, Tarikh Hukama' al-Islam, edited by Muhammad Kurd Ali, Volume 1, Damascus, Matba'at al-Taraqi, 1365 AH.
- Daneshpajuh, Mohammad Taghi, Catalog of Microfilms of the Central Library of the University of Tehran, first edition, Tehran, University of Tehran, 1348 SH.
- Dhuby, Mufaddal bin Muhammad, Amthal al-Arab, edited by Qusai al-Hussein, Volume 1, Beirut, Dar al-Hilal, 2003 AD.
- Dhuby, Mufaddal bin Salamah, Al-Fakhr fi al-Amthal, edited by Muhammad Othman, Volume 1, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyyah, 2011 AD.
- Faraidi, Khalil bin Ahmad, Al-'Ayn, edited by Mahdi Makhzoumi and Ibrahim Samarra'i, Volume 2, Qom, Hijrat Publishing, 1409 AH.

- Farra, Yahya bin Ziyad, Al-Maqsur wa al-Mamdud, edited by Majid Dhahabi, Volume 2, Beirut, Al-Risalah Foundation, 1988 AD.
- Farsi, Abdul Ghaffar bin Ismail, Tarikh Nishapur, supervised by Muhammad Kazim Mahmoudi, Volume 1, Qom, Society of Teachers of the Qom Seminary, undated.
- Hamawi, Yaqt ibn Abdullah, Mu'jam al-Udaba, researched by Ihsan Abbas, first edition, Beirut, Dar al-Gharb al-Islami, 1993 AD.
- _____, Mu'jam al-Buldan, Beirut, Dar Sader, 1995 AD.
- Hariri, Qasim ibn Ali, Al-Maqamat, first edition, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 2005 AD.
- Ibn Duraid, Muhammad ibn Hasan, Compendium of the Language, edited by Ramzi Baalbaki, first edition, Beirut, Dar Al-Ilm for Millions, 1988 AD.
- _____, Al-Mujtani, third edition, Hyderabad, Printing Press of the Council of the Ottoman Encyclopedia, 1962 AD.
- Ibn Fares, Summary of the Language, edited by Zuhair Abdul Mohsen, first edition, Beirut, Al-Resalah Foundation, 1986 AD.
- _____, Dictionary of Language Scales, edited by Abdulsalam Haroun, first edition, Qom, Islamic Media Library, 1404 AH.
- Ibn Ishaq, The Biography of Ibn Ishaq, edited by Muhammad Hamidullah, first edition, Maghreb, Institute of Studies, Research, and Arabization, 1976 AD.
- Ibn Khallikan, Ahmad, Deaths of Eminent Men, edited by Ihsan Abbas, first edition, Beirut, Dar Al-Fikr, no date.
- Ibn Manzur, Muhammad ibn Makram, Lisan al-Arab, Volume 3, Beirut, Dar Sader, 1414 AH.
- Ibn Sallam, Abu Ubaid, Book of Proverbs, edited by Abdulmajid Qattamesh, first edition, Damascus, Dar Al-Ma'mun for Heritage, 1980 AD.
- _____, Al-Gharib Al-Musannaf, edited by Muhammad Mukhtar Ubaidi, first edition, Tunis, House of Wisdom, 1990 AD.
- Ibn Sida, Ali ibn Ismail, Al-Mukhasas, first edition, Beirut, Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah, no date.
- _____, Al-Muhkam, edited by Abdulhamid Hindawi, first edition, Beirut, Dar Al-Kutub Al-Ilmiyyah, 1421 AH.
- Ibn Sikkit, Yaqub ibn Ishaq, Correction of Logic, edited by Ahmad Shakir and Abdulsalam Haroun, first edition, Cairo, Dar Al-Ma'arif, no date.
- _____, Book of Words, edited by Fakhr al-Din Qabbawah, first edition, Beirut, Library of Lebanon Publishers, 1998 AD.
- Ibn Sina, Hussein ibn Abdullah, The Canon of Medicine, first edition, Beirut, Dar Ihya Al-Turath Al-Arabi, 1426 AH.
- _____, Al-Najat, edited by Muhammad Taqi Danesh-Pajuh, second edition, Tehran, University of Tehran Press, 1379 SH.
- _____, Al-Shifa, Physics, edited by Saeed Zayed, second edition, Qom, Ayatollah Marashi Library, 1406 AH.
- Iqbal, Abbas, Ministry in the Era of the Seljuk Sultans, compiled by Muhammad Taqi Danesh-Pajouh and Yahya Zaka, Volume 1, Tehran, University of Tehran Press, 1395 SH.

- Isfahani, Hamza ibn Hasan, Sawa'ir al-Amthal 'ala Af'al, edited by Fahmi Saad, Volume 1, Beirut, Alam al-Kutub, 1988 AD.
- Isfahani, Imad al-Din, Khurd al-Qasr, edited by Muhammad Bahja al-Athari and Saeed Jamil, Volume 1, Baghdad, Al-Majma' al-Ilmi al-Iraqi, undated.
- Jouhari, Ismail ibn Hammad, Al-Sihah, researched by Ahmad Abdul Ghafour Attar, first edition, Beirut, Dar al-Ilm lil-Malayin, 1376 AH.
- Juvayni, Ata Malik, Tarikh-i Jahangusha, edited by Mohammad Qazvini, first edition, Tehran, Dunyaye Ketab, 1385 SH.
- Khafi, Fasih, Mujmal Fasihi, researched by Seyed Mohsen Naji Nasr Abadi, first edition, Tehran, Asatir, 1386 SH.
- Ma'dani, Abu al-Fadl Ahmad ibn Muhammad, Majma' al-Amthal, edited by Muhammad Muhyi al-Din Abdul Hamid, First Edition, Beirut, Dar al-Ma'rifa, undated.
- Mazandarani, Ibn Shahr Ashub, Al-Muqtadib, Hassan Hamad, First Edition, Beirut, Dar Al-Kutub Al-Ilmiyya, 1999 AD.
- _____, Ma'alim al-Ulama, supervised by Abbas Iqbal, Volume 1, Tehran, undated, 1353 AH.
- _____, Manaqib Ahl Abi Talib, edited by Yusuf al-Buqai, Volume 2, Beirut, Dar al-Adwa, 1991 AD.
- Nasafi, Umar ibn Muhammad, Al-Qand fi Dhikr 'Ulama' Samarkand, edited by Yusuf al-Hadi, First Edition, Tehran, Miras Maktub, 1420 AH.
- Nezami, Ahmad ibn Umar, Chahar Maqala, edited by Muhammad Qazvini, Second Edition, Tehran, Eshraghi, 1364 SH.
- Nushahi, 'Aref, "Jawami' Ahkam al-Nujum Bayhaqi," Nameh Baharestan, Year 1, Issue 1, Spring 1379 SH.
- Qifti, Ali bin Yusuf, Inbah al-Ruwat 'ala Anba' al-Nuhat, edited by Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, Volume 1, Beirut, Al-Maktabah al-Asriyah, 1424 AH.
- Razi, Abdul Jalil, Al-Naqd, researched by Mir Jalal al-Din Aramavi, first edition, Tehran, Publications of the National Works Association, 1358 SH.
- Razi, Muhammad ibn Zakariya, Al-Hawi fi al-Tibb, researched by Haitham Khalifa, first edition, Beirut, Dar Ihya al-Turath al-Arabi, 1422 AH.
- Safadi, Khalil bin Aybak, Al-Wafi bil-Wafayat, edited by Helmut Ritter, Volume 2, Beirut, Franz Steiner Publishing House, 1401 AH.
- Samaani, Abdul Karim bin Muhammad, Al-Ansab, edited by Abdul Rahman Al-Muallami, Volume 1, Hyderabad, Majlis Dairat al-Ma'arif al-Othmaniyyah, 1382 AH.
- Shahrastani, Muhammad bin Abdul Karim, Al-Milal wa al-Nihal, edited by Amir Ali Mahna and Ali Hassan Faour, Volume 3, Beirut, Dar al-Ma'rifah, 1993 AD.
- Sibawayh, Amr bin Uthman, Kitab Sibawayh, Volume 3, Beirut, Al-Mu'assasah al-Alami, 1387 AH.
- Subki, Abdul Wahhab ibn Ali, Tabaqat al-Shafi'iyya al-Kubra, researched by Mahmoud al-Tanahi and Abdul Fattah al-Hilu, first edition, Cairo, Dar Ihya al-Kutub al-Arabiya, undated.
- Tabari, Muhammad bin Jarir, Tarikh al-Tabari, edited by Muhammad Abu al-Fadl Ibrahim, Volume 2, Beirut, Dar al-Turath, 1967 AD.

Studies

Original Paper

Report and Review

- Tabatabai, Sayyid Abdul Aziz, "Nahj al-Balagha Through the Ages," Journal Turathuna, Year 9, Issue 4, 1414 AH.
- Tha'alabi, Abdul Malik ibn Muhammad, Yatimat al-Dahr, researched by Mufid Mohammad Qumiha, first edition, Beirut, Dar al-Kutub al-Ilmiyya, 1420 AH.
- Westenfeld, Ferdinand, Comparative Calendar of 1500 Years of Hijri Qamari and Gregorian, Introduction and Revision by Hakim al-Din Qureshi, First Edition, Tehran, Niavaran Farhangsara, 1360 SH.
- Zamakhshari, Mahmud ibn Omar, Al-Mustaqsi fi Amthal al-Arab, first edition, Hyderabad, Majlis Da'irat al-Ma'arif al-Uthmaniyya, 1962 AD.
- Zelheim, Rudolf, Al-Amthal al-Arabiya al-Qadima, translated by Ramazan Abdul Tawab, first edition, Beirut, Dar al-Amanah, 1971 AD.

doi بررسی متن شناختی نسخه منحصر به فرد غرر الأمثال و درر الأقوال، تألیف

ابوالحسن علی بن زید بیهقی

امیر مقدم متقی^۶ هادی ثانی^۵ مرضیه آباد^۴

از صفحه ۲۰۴ تا صفحه ۲۴۳ تاریخ دریافت: ۱۴۰۲/۰۱/۰۷ تاریخ بازنگری: ۱۴۰۲/۰۱/۲۴ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۲/۰۱/۲۷ تاریخ انتشار: ۱۴۰۲/۰۷/۰۱

چکیده

از آنجا که بسیاری از کتب ابوالحسن علی بن زید بیهقی، مشهور به ابن فندُق، از میان رفته یا مفقودند، توجه به آثار به جامانده او، به عنوان مؤلفی عربی-فارسی نویسنده و ذوفنون، در شناخت تاریخ علمی و ادبی عربی و فارسی قرن ۵ و ۶ بایسته است. یکی از آثار عربی او نسخه منحصر به فرد غرر الأمثال و درر الأقوال است که تألیفی انتقادی و البته متمایز در مثل پژوهی عربی است. این کتاب با تیتربندی‌های گوناگونش در زمینه واژه‌شناختی، سبب‌شناختی، کاربردشناختی و حل‌المثل، و نیز فهرست امثال مولد، کتابی ساختارمند می‌نماید که در میان همگنان خود، از لونی دیگر است، خصوصاً که بیهقی در روشی بی‌سابقه در میان مثل‌پژوهان، مفاهیم امثال را با عبارات ادبی، ذیل «حل‌المثل» بیان می‌کند و نثر فنی‌اش را می‌نمایاند. نام کاتب و تاریخ کتابت این نسخه روشن نیست، اما اغلاط زبانی و سهوهای بسیار آن، نشان از کم‌دانشی و چه بسا فارسی‌زبان بودن کاتب دارد و بر پایه قرینه‌ای، شاید تاریخ کتابت آن به قرن ۷ یا ۸ برگردد. در این مقاله که به شیوه توصیفی - تحلیلی و با تکیه بر منابع کتابخانه‌ای سامان یافته است، با نگاهی متن‌پژوهی، برخی نکات مبهم زندگی بیهقی مانند اشتها او به ابن فندُق، زادسال و مذهب او بررسی شده و، این فرضیه اثبات‌پذیر نموده است که غرر الأمثال بازخوانی توضیحی و گاه انتقادی مجمع‌الامثال میدانی است. با وجود این، فهرست تفصیلی منابع بیهقی که در مقاله حاضر بازیابی

۴. (نویسنده مسئول) دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران. mabad@ferdowsi.um.ac.ir

۵. دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

۶. دانشیار گروه زبان و ادبیات عربی دانشکده ادبیات و علوم انسانی دکتر علی شریعتی دانشگاه فردوسی مشهد، مشهد، ایران.

شده‌اند، بیانگر ارجاعات گسترده‌ای او به مثل‌پژوهان متقدم و معاصر خود است، چنان‌که نظرات و عباراتی از مثل‌نامه‌های مفقود را برای ما به ارمغان داده است. نیز نقل‌خاطراتی از نیا و پدر و بیان حکایات دیگر، مقطعی از تاریخ اجتماعی و فرهنگی بیهق قرن ۵ و ۶ را ترسیم می‌کند.

کلیدواژگان: ابوالحسن بیهقی، ابوالفضل میدانی، مثل‌پژوهی انتقادی، غررالامثال، مجمع‌الامثال.

Cite this article: Sani, Hadi; Abad, Marziye; Moqaddam Mottaqi, Amir. (2023) Textual analysis of the manuscript of Ghurar al-Amthal and Durar al-Aqwal, written by Abu al-Hasan Ali ibn Zayd Bayhaqi .. Journal of Codicology and Manuscript Research (JCMR) (In Persian: Pizhūhish/hā-yi nuskah/shināsī va taṣḥīḥ-i mutūn). vol-3, Issue-2, 204-243. <https://doi.org/10.22034/crc.2023.170216>

۱. مقدمه

اوج مثل‌پژوهی عربی را باید در قرن ۵ و ۶ رصد کرد، به‌ویژه با ظهور کتاب مجمع‌الامثال میدانی (م. ۵۱۸ق) که ضمن توجه به امثال مولد، اصطلاحاتی مانند «اصل» و «ضرب» را وارد ادبیات مثل‌پژوهی کرد، هرچند معاصر او، زمخشری (م. ۵۳۸ق) در کتاب المستقصى، از این دو با نام «مورد» و «مضرب» یاد می‌آورد (زمخشری، ۱۹۶۲: ۱/ص هـ). با این حال، گویا کتاب میدانی اقبالی عام یافت که برخی شاگردانش چون یوسف بن طاهر خُوئی (م. ۵۴۹ق) آن را با نام فرائد الخرائد فی الأمثال خلاصه کردند. به‌علاوه، می‌توان گفت این کتاب خوانشی توضیحی و انتقادی نیز شد، چنان‌که غررالامثال و دررالاقوال ابوالحسن بیهقی (م. ۵۶۵ق)، نویسنده عربی-فارسی‌نویس و ذوفنون بیهق چنین می‌نماید، به‌ویژه که او در اواخر عمر میدانی، مجمع‌الامثال را نزدش خوانشی تصحیحی کرد.

۱-۱. پرسش پژوهش

نسخه‌ی غررالامثال چه ویژگی‌هایی دارد؟ روش‌شناسی بیهقی در مثل‌پژوهی چیست؟ او در تبیین امثال از چه منابعی بهره می‌برد و گستره منابع او تا کجاست؟ غررالامثال چه وجه تمایزی نسبت به آثار مشابه آن، به‌ویژه مجمع‌الامثال میدانی دارد؟

۲-۱. فرضیه پژوهش

بیهقی با روشی خاص و منسجم، ضمن گزینش و تبیین امثال، مجمع‌الامثال میدانی را مبنای تألیف خود قرار داده و آن را خوانشی ایضاحی - انتقادی کرده است.

۳-۱. هدف پژوهش

- شناسایی میراث ادبی و علمی باقیمانده از دوره سلجوقی در خراسان؛
- روش‌شناسی مثل‌پژوهی بیهقی به‌عنوان یکی از مدعیان گمنام مثل‌پژوهی عربی که دیگر مثل‌نامه چهارجلدی او، مجامع‌الامثال و بدائع‌الأقوال، مفقود است؛
- متن‌پژوهی غررالامثال که افزون بر امثال، حاوی نکات تاریخی است، به‌ویژه درباره بیهقی قرن ۵ و ۶؛
- توجه به مثل‌پژوهی انتقادی در زبان و ادبیات عربی؛
- توجه به حل‌المثل‌نگاری در مثل‌پژوهی عربی و نقش نوآورانه بیهقی در آن.

۴-۱. پیشینه پژوهش

گویا اولین بار در سال ۱۸۸۸م. دخویه و هوتسما غررالامثال را مثل‌نامه‌ای کهن و پر حجم از مؤلفی گمنام شناختند که اغلب کلماتش نقطه ندارد و مبسوط‌تر از مجمع‌الامثال است (Sellheim, 1964: 226). در سال ۱۹۵۷م. زلهایم نسخه مذکور را در کتابخانه دانشگاه لیدن باز شناخت و در ۱۹۶۴م. آن را در مقاله‌ای ۷ صفحه‌ای با نام «مجموعه‌ای ناشناخته از امثال ابوالحسن بیهقی»^۷ معرفی کرد. او در این مقاله، به ذکر تعداد برگ نسخه (۲۵۲ برگ)، ناهم‌سانی سطور، شنگرف برخی عناوین و خطوط قرمز روی آنها بسنده نمود و بیشتر به متن کاوی آن برای شناخت مؤلف و منابع او پرداخت، هرچند مرتکب سهوهای شد. برای نمونه، او در عبارت «هذه القصة مذکورة فی القصص والتفاسیر» (۱۰۹B)، «القصص» و «التفاسیر» را دو کتاب بیهقی برشمرد (Sellheim, 1964: 228)، در حالی که منظور تفاسیر قرآن و کتب اخبار و قصص است، یا در عبارت «قال الشيخ أبو الفرج بن هندو فی تشبیه العبوس» (۱۷۹A)، «تشبیه العبوس» را کتاب ابن‌هندو خواند (Ibid: 232)، اما مراد ذکر اشعاری است در تشبیه ترشروی. در سال ۱۹۸۴م.، حسام‌الصغیر تصحیح حرف همزه غررالامثال را برای رساله دکتری اش به راهنمایی

7. Eine unbekannte Sprichwörtersammlung des Abu l-Hasan al-Baihaqi.

زلهایم و ورنست، با عنوان «ابوالحسن بیهقی و مجموعه امثال او، غررالامثال و دررالاقوال»^۸ برگزید. او در مقدمه رساله، به زندگی‌نامه بیهقی، شناخت منابع غررالامثال، ذکر لغزش‌هایی از کاتب نسخه، و ترجمه آلمانی اشعار بیهقی در غرر پرداخت. او به‌رغم تلاش در تصحیح حرف همزه که بر اساس نسخه خطی مورد بحث در مقاله حاضر، انجام داد (نک: ادامه مقاله)، گاه در نسخه‌خوانی سهوهایی کرد و به متن نسخه پایبند نبود و در آن تغییراتی داد، مانند تغییر واژه «الجمال» به «الأفعال» (۱۳B و 46: El-Saghir, 1984)؛ خوانش کلمه «العلماء» به جای «الخلفاء» (۲۴B و 52: Ibid)؛ خوانش «یعمربنیة» به «نعم بیدیه» (۳۱B و 128: Ibid)؛ خوانش «أحیت رمائم الشفقة» به صورت «أحبت زمائم الشفقة» (۲۴A و 51: Ibid)؛ قس: یس، آیه ۷۸: «... من یحیی العظام وهی رمیم»؛ خوانش «شآیب» به صورت «سنا بیت» که تصحیف در آن مشهود است (۲۵A و 53: Ibid). در مقاله حاضر، از این رساله تا حدودی استفاده انتقادی شد.^۹

اما دانش‌پژوه در سال ۱۳۴۸ ش / ۱۹۶۹ م، به پیروی از دخویه و هوتسما، غررالامثال را ذیل «امثال العرب» فهرست کرد (دانش‌پژوه، ۱۳۴۸: ۲۸۶/۱، ف ۸۱۴)، تا اینکه در سال ۱۳۶۷ ش، پس از مطالعه مقاله زلهایم، آن را شناخت و در همان سال، در مقدمه معارج نهج البلاغه، به اختصار معرفی‌اش نمود (بیهقی، ۱۴۰۹: ۹-۱۱). در سال ۱۳۸۸ ش، حسن انصاری در وبگاه کاتبان و در صفحه خود با نام بررسی‌های تاریخی، بر اساس نسخه‌برگردان غررالامثال که محمدحسین حسینی جلالی منتشر کرد، پس از اشاره به اهمیت غرر در شناخت حیات اجتماعی بیهقی قرن ۵ و ۶، به مطالبی تاریخی از آن اشاره کرد. یوسف الهادی نیز در تعریب تاریخ بیهقی ابوالحسن بیهقی، در بررسی زندگی بیهقی، گهگاه به متن غررالامثال ارجاعاتی داد.

۲. زندگی بیهقی

پیش از معرفی و بررسی متن شناختی غررالامثال، تلاش می‌شود تا بنابر متن آن، سه نکته مبهم در زندگی بیهقی بررسی گردد، بی‌آنکه به بیان کلیشه‌ای زندگی او، آن‌سان که در کتب تراجم هست، پرداخته شود.

^۸. Abu l-Hasan al Baihaqi und seine sprichwörtersammlung Gurar al-amtāl wa durar al-aqwāl.

^۹. با سپاس از دکتر کاروتو موریموتو، استاد مرکز مطالعات پیشرفته آسیا در دانشگاه توکیو، که این رساله را در اختیار قرار دادند.

۲-۱. زادسال

به‌رغم شهرت علمی ابوالحسن بیهقی، اطلاعات کاملی از زندگی او نداریم. گویا بیشترین اطلاعات ما در این باره مرهون یاقوت حموی (م. ۶۲۶ق) است که به برخی آثار بیهقی دسترسی داشت. او از مشارب التجارب بیهقی، که در بخشی از آن، زندگی‌نوشتی از خود را آورده بوده است، این زندگی‌نوشت را مستقیماً نقل می‌کند و بیهقی را زادهٔ ۴۹۹ق در سبزوار می‌داند (حموی، ۱۹۹۳: ۱۷۵۹/۴). اما این تاریخ‌نگاری صحیح نیست، چه به گفتهٔ بیهقی، او در زمان قتل فخرالملک، وزیر سنجر، در سال ۵۰۰ق، «در عهد کودکی در دبیرستان معلم» (بیهقی، ۱۳۶۱: ۷۶) بود. نیز او از زبان نیایش، حاکم امیرک (م. ۵۰۱ق) خاطره می‌گوید (۱۶۸۸). بنابراین، اگر او زادهٔ ۴۹۹ق باشد، نقل این خاطرات در ۱ یا ۲ سالگی محال است. از این‌رو علامه قزوینی زادسال او را حدود ۴۹۰ق می‌شمرد (بیهقی، ۱۳۶۱: ۱۲، پانویس ۱). احتمالاً ایشان متأثر از خوافی است که عمر بیهقی را در ۵۴۴ق، ۵۴ سال می‌داند (خوافی، ۱۳۸۶: ۷۱۴/۲). یوسف الهادی نیز طبق نظر خوافی، زادسال ۴۹۰ق را قریب به یقین می‌داند (بیهقی، ۱۴۲۵: ۱۶). اما علامه مشکاة بنابر تولد بیهقی در شنبه ۲۷ شعبان (حموی، ۱۹۹۳: ۱۷۶۰/۴)، با تکیه بر تقویم تطبیقی وستنفلد، سال ۴۹۳ق را تخمین می‌زند (بیهقی، ۱۳۶۱: ۱۲، پانویس ۱). اما چه‌بسا در عدد ۲۷ در عبارت بیهقی که یاقوت نقل می‌کند: «ومولدی یوم السبت سابع عشرین شعبان»، تصحیفی رخ داده باشد و «سابع عشرین شعبان» مصحّف «سابع عشر من شعبان» باشد، چه تعبیر «سابع عشرین شعبان» مطابق با زبان عربی نیست. جالب آنکه نوشاهی نیز به تبعیت از روش علامه مشکاة، به سال ۴۸۸ق می‌رسد (نوشاهی، ۱۳۷۹: ۵۲).

در این میان، شاید بتوان زادسال بیهقی را تا ۴۷۹ یا ۴۷۷ق نیز رساند، زیرا عدد ۴۹۹ (تسع وتسعين وأربع مائة) مصحّف «سبع وسبعين وأربع مائة» یا «تسع وسبعين وأربع مائة» می‌نماید، چه بیهقی از حضور در مجلس ابوالحسن بن طلحة اسفرائینی و نقل خاطره‌ای از آن خبر می‌دهد (۱۴۶۸) و بر او ترحم می‌کند (۲B). این شخص باید رئیس ادیب، ابوالحسن محمد بن حسین بن محمد بن طلحة اسفرائینی (م ۴۸۷ق) باشد (باخرزی، ۱۴۱۴: ۱۱۵۹/۲؛ ۵۱۳/۱؛ فارسی، بی‌تا: ۶۴) و احتمالاً بیهقی در آن اوان، در سنین کودکی یا آغاز نوجوانی بوده و شاید در معیت پدر، به این‌گونه مجالس بزرگان راه یافته است، زیرا به‌نظر، دأب پدر این بود که برای پرورش علمی فرزند، او را با خود به مجالس می‌برده است، چنان‌که بیهقی از حضور خود در نزد یکی از افاضل دربار سنجر در ۹ سالگی خبر می‌دهد (۷۴۸): «وقد قرأت فی عهد والدی رحمه الله وأنا ابن تسع سنين قصيدة من إنشائی علی فاضل من

أفاضل الحضرة). از سویی، به شیوه علامه مشکاة، می‌توان غره شعبان زادسال بیهقی را با اختلاف در یک روز، با یکی از این دو سال تطبیق داد (وستنفلد، ۱۳۶۰: ۹۶).

با این حال، خاطره قتل فخرالملک، و نیز سفر بیهقی به ری در ۵۲۶ق در جوانی که از عبارت «وقد قصدت کورة الری، وعود الشباب طری» (۴۸۸) فهمیده می‌شود، تخمین اخیر را نیز مردد می‌سازد. شاید در این عبارت، بنابر واژه‌شناسی او از «الشباب» (۳۰ تا ۴۰ سال) (بیهقی ۱۴۰۹: ۱۶۱)، زادسال او را بتوان میان سال‌های ۴۸۶ق تا ۴۹۶ق انگاشت، اما همچنان سال تولد او به روشنی معلوم نیست.

اما در این بین، گزارش خوفاقی تأمل‌برانگیز است، چه او خلط و سهوهای دارد، چنان‌که مرگسال ازهری لغوی (م. ۳۷۰ق) را ۴۰۹ق (خوفاقی، ۱۳۸۶: ۵۷۹/۲) می‌داند و چند تاریخ را برای یک اتفاق یا فوت یک نفر مدخل می‌کند (نک: همان: ۵۲۱/۲، ۶۹۱، ۷۵۲، ۷۶۲، ۷۸۹). به علاوه، خوفاقی تاریخ اتمام کتاب تاریخ بیهق را ۵۴۴ق می‌داند (همان: ۷۱۴/۲)، درحالی‌که بیهقی در آن، بر سنجر (م. ۵۵۲ق) ترحم می‌کند، مگر آنکه تاریخ بیهق در دو تاریخ (۵۴۴ و ۵۶۳ق) تألیف و ویرایش شده باشد (دراین باره نک: بیهقی، ۱۴۲۵: ۱۶).

۲-۲. القاب

یکی از ابهامات در زندگی بیهقی، اشتها او به «ابن فندق» است. در غرر، برای او لقبی خاص یاد نشده و صرفاً «أبو الحسن بن الإمام أبي القاسم زيد بن محمد البیهقی» (۱۳۶۸) آمده است. از عبارت نامه گلایه‌آمیزش: «وکم قائل یقول: سمعت من أبي الحسن البیهقی» (۱۵۹۸)، برمی‌آید که دیگران او را «أبو الحسن بیهقی» می‌خوانده‌اند. همو در تاریخ بیهق، خود را أبو الحسن علی می‌خواند (بیهقی، ۱۳۶۱: ۱۰۷) و در جوامع احکام النجوم تصریح شده است که او به «امام أبو الحسن بن ابی القاسم بیهقی» شناخته می‌شود (بیهقی، ۱۴۰۱: ۳). از سویی، معاصران او وی را ابن فندق نمی‌نامیدند. ابن شهر آشوب (م. ۵۸۸ق) در دیدار با او، وی را أبو الحسن بیهقی خواند (مازندرانی، ۱۹۹۱: ۳۴/۱). یاقوت حموی (م. ۶۲۶ق) نیز که به آثار بیهقی دسترسی داشته است، او را با این نام می‌شناخت (حموی، ۱۹۹۳: ۱۷۶۰/۴؛ نیز: همو، ۱۹۹۵: ۳۷/۲؛ ۳۸/۳؛ ۱۱۵/۳؛ ۱۲۷/۳؛ ۱۵۸/۳).

بیهقی در نزد برخی معاصرانش ملقب به «الفرد» بود. عبدالجلیل رازی شیعی، در النقض (تألیف در حدود ۵۶۰ق)، از او با لقب «أبو الحسن الفرد» (رازی، ۱۳۵۸: ۲۱۲) یاد می‌کند و ابن شهر آشوب این لقب را «فرد خراسان» می‌داند (مازندرانی، ۱۳۵۳: ۵۲). در معارج نهج البلاغه، این لقب را می‌بینیم (بیهقی، ۱۴۰۹: ۲).

عطا ملک جوینی (م. ۶۸۱ق) او را فریدالدین می‌پندارد (جوینی، ۱۳۸۵: ۲/۲۰۵) که شاید از فرید، چنین لقبی را دریافته است. اما در محیط خراسان، القابی شبیه «فرید خراسان» روایی داشته است، مانند «اوحد خراسان» برای ابوالحسن بن طلحه اسفراینی (باخرزی ۱۴۱۴: ۲/۱۱۵۹). عبدالعزیز طباطبایی فقط دو لقب را برای بیهقی یاد می‌کند: حجة‌الدین و ظهیرالدین (طباطبایی، ۱۴۱۴: ۱۵۴).

شاید لقب «ابن فندق» ناشی از عطا ملک جوینی (م. ۶۸۱ق) باشد که او را «ابن فندق البیهقی» شناخته است (جوینی ۱۳۸۵: ۱/۲) و شگفتنا سبکی (م. ۷۷۱ق) که او را با لقب «فندق» می‌شناسد: «أبو الحسن بن أبي القاسم البیهقی المعروف بفندق» (سبکی، بی تا ۲۱۷/۱ و ۳۴۵). به نظر، این لقب‌گذاری برای جلوگیری از اشتباه او با بزرگانی دیگر به نام ابوالحسن بیهقی بوده است، چنان‌که عماد اصفهانی (م. ۵۹۷ق) میان او و ابوالحسن علی بن حسن بیهقی ادیب که اموری را در بیهق بر عهده داشت (بیهقی، ۱۳۶۱: ۲۲۵-۲۲۶)، خلط کرد (اصفهانی، بی تا: ۹۸/۸). در این بین، او را از باب نسبت به نیای عالم و قاضی اش، فندق، که به دستور محمود غزنوی از بست به نیشابور آمد و قضای آن دیار را عهده‌دار شد و در همان جا توطن‌گزید و نام فندقیان را در نیشابور پرآوازه ساخت (بیهقی، ۱۳۶۱: ۱۰۱-۱۰۲)، و چه بسا از باب تکریم مقام علمی و اجتماعی ابوالحسن بیهقی که با کسی چون امام‌الآفاق، فندق، قابل قیاس بود، بعدها ابن‌فندق خوانده‌اند.

۲-۳. مذهب

روشن نیست چرا مذهب بیهقی در هاله‌ای از ابهام فرورفته است. شاید درگیری‌های مذهبی حنفیان و شافعیان در نیشابور (بیهقی، ۱۳۶۱: ۲۶۸)، شاید روحیه تساهل‌گرایی بیهقی که نمونه‌ای از آن را در قضاوتش درباره عایشه و ندامت او در جنگ‌جمل می‌یابیم (۲۱۸B) و چه بسا جایگاه او در دربار سنجر حنفی‌مذهب که با آن در ارتباط بود و گاه سنجر از او استمداد می‌جست، مثل درخواست ترجمه نامه‌ای سریانی به عربی در سال ۵۴۳ق (بیهقی، ۱۳۶۱: ۱۶۳)، باعث شده‌اند تا مذهب او چندان روشن ننماید، تا آنجاکه او را شیعی نیز خوانده و برای آن دلایلی آورده‌اند (طباطبایی ۱۴۱۴: ۱۸۲ به بعد)، مانند شرح او بر نهج‌البلاغه و ذکر «علیه‌السلام» برای امام علی؛ و صف اهل بیت با عباراتی مشعر به عصمت اینان؛ تقیه به دلیل شرایط مذهبی در دوره سلجوقی؛ مدخل نشدن نام او در کتب تراجم حنفی و شافعی (همان: ۱۸۲-۱۸۳). اما باید گفت که این دلایل، کافی نیستند، چنان‌که توجه به نهج‌البلاغه یا جمله دعایی «علیه‌السلام» برای امام یا عبارات مدح‌آمیز برای اهل بیت، بیشتر بیانگر ارادت او به آن

خاندان مبارک است. در غررالامثال نه تنها قرینه‌ای بر تشیع بی‌هقی نیست، بلکه بعد از نام امام علی علیه‌السلام، به‌وارونه شیعیان، ترضی شده یا «کرم‌الله‌وجهه» آمده است و حتی بعد از نام ایشان و معاویه، «رضی‌الله‌عنهما» هست (۱۷۴A). اما کفه حنفی بودن او سنگین‌تر است، چه صریحاً ابوحنیفه را «إمامنا إمام المسلمین» می‌خواند (۱۴۴B)، اما به ترضی بر شافعی بسنده می‌کند (۱۷۲A).

۳. نسخه‌شناسی غررالامثال

۳-۱. ویژگی ظاهری نسخه

بنابر فهرس نسخ خطی، به‌نظر، نسخه غررالامثال موجود نسخه‌ای است منحصر به فرد که تاکنون برایش نسخه‌بدلی یافت نشده است. در حال حاضر، این نسخه که در مقاله پیش‌رو معرفی و بررسی متنی می‌گردد، در کتابخانه دانشگاه لیدن به شماره Or. 1044 نگهداری می‌شود. در فهرست نسخ خطی عربی این کتابخانه که در جلد هفتم از مجموعه دست‌نوشته‌ها،^{۱۰} به کوشش پترس وورهورف سامان یافته است، این نسخه، ذیل عنوان «امثال (Amtal)»، گمنام شناخته شده و پس از اشاره به طولانی بودن توضیحات متن آن، یادآور گردیده که در متن به نام «میدانی» اشاره شده است. طبق این فهرست، نسخه مدنظر ۲۵۲ برگ دارد و در ضمن مجموعه نسخ خطی وارنر (م. ۱۶۶۵م) (Voorhoeve, 1980: 13) به کتابخانه دانشگاه لیدن اهدا شده است، چنان‌که در پایان نسخه، مهر «Ex Legato Viri Ampliff. LEVINI WARNERI» و «ACAD.LVGD» دیده می‌شود که به ترتیب اشاره به «میراثی گمنام از مجموعه نسخ لوینوس وارنر» و «آکادمی لوگدینو (دانشگاه لیدن)» دارد. تصویری از همین نسخه در کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران محفوظ است (دانش پژوه، ۱۳۴۸: ۲۸۶/۱، ف ۸۱۴) و در کتابخانه آستان قدس رضوی نیز چاپ عکسی آن، که به همت حسینی جلالی در شیکاگو و در تیراژی محدود منتشر شد، وجود دارد. نقص چاپ عکسی اخیر، حذف هوامش نسخه است و مزیت نسخه دانشگاه تهران، تصویر کامل برگ‌ها در دو فرمت JPG و TIFF. تصویری رنگی نیز از نسخه موجود است (نک: تصاویر پایان مقاله).

اوراق نخستین و فرجامین نسخه افتاده‌اند. اوراق حرف همزه جابه‌جایند. از برگ ۱۴ مطلب ناقص می‌شود و ادامه آن از برگ ۲۴ می‌آغازد. برگ ۲۸ به برگ ۱۸ جابه‌جا شده است. نسخه رکابه ندارد، اما در برگ‌های جابه‌جاشده، علایمی مشعر به ادامه مطلب هست. مطالب برگ ۱۱۷A ارتباطی با مطالب برگ قبل آن ندارد و از

¹⁰ . Codices manuscripti.

و سطر نسخه نیز اوراقی افتاده‌اند، زیرا پس از مثلی با حرف راء، ناگهان به امثال حرف سین پرداخته شده است و چنین می‌نماید که برگ‌های حاوی بخشی از حرف راء و احتمالاً حرف زاء افتاده‌اند. برگ ۱۳۶ آغاز جلد دوم است. جلد اول از حرف همزه تا ظاء است و جلد دوم از حرف عین تا «لام و الف» (لا). مداخل غررالامثال بسان مجمع‌الامثال بر اساس حرف اول مثل، تنظیم الفبایی شده‌اند، با این تفاوت که بیهقی غالباً در آغاز هر حرف، با تعبیر «قافیه» (قافية الثاء، باب فی قافية الدال و...) و گاه بدون آن (مثلاً: فصل فی شروح الأمثال التي أولها شين) مداخلش را می‌آورد. پس از آن، همچون میدانی، امثال آغازیده با افعال را مدخل می‌کند و سپس مثل‌های مولدین را می‌آورد. برگ‌های نسخه تا B+۶، ۲۱ سطری‌اند و سپس ۲۰ تایی. گاه تیترها قرمزند و گاه مشکی با خطی قرمز روی آن. گاه پایان عبارات با دایره کوچک یا با سه نقطه مثلثی یا پنج برعکس مشخص است. خط نسخه گاه تند و شتابزده است. سطوری تکراری‌اند یا کلماتی جابه‌جا شده‌اند. گاه جای دو تیتیر «مثل» و «ضرب» جابه‌جاست و با کتابت دو کلمه «مؤخر» و «مقدم» بر بالای سطر، به تقدم و تأخر متن اشاره می‌شود. کاتب گاه روی کلمات اشتباه‌نوشته‌اش خط زده و صحیح آن را نوشته است. جافتادگی‌ها با نشانه ابرو، مشخص است و حذفیات با نشانه «لا...الی». در هامش، گاه نشانه ظ (ظاهراً)، صح (ضبط صحیح)، دیده می‌شود که گویا در مرحله عرض، کتابت شده است، چه کلمه «بلغ»، در هامش مکتوب است. گاه تعابیر «مما ينظر»، «مطلب»، و «من المهمات»، در هامش هست که گویا اشاره به مطلبی مهم در متن از دید مؤلف یا کاتب دارد. بیهقی در غرر کم‌وبیش ۲۴۵۲ مثل (تقریباً نصف مداخل مجمع‌الامثال: ۴۷۶۵) را مدخل کرده است. این رقم بدون احتساب امثال مولد است.

۲-۳. کاتب و تاریخ کتابت نسخه

غرر از آثار دهه آخر حیات بیهقی (م. ۵۶۵ق) باید باشد، چه در آن به شرحش بر نهج البلاغه (معارج نهج‌البلاغه) ارجاع می‌دهد (۱۲۴A) که در ۵۵۲ق نگاشته بود (بیهقی، ۱۴۰۹: ۴۶۸). از سویی، او در معارج، ۱۴ بار به کتاب مجامع‌الامثال خود ارجاع می‌دهد (برای نمونه، همان: ۷۲، ۹۰، ۱۰۶، ۱۱۵، ۱۲۵، ۲۵۳، ۳۶۰، ۴۵۱) و یادی از غرر نمی‌کند. به‌علاوه، بیهقی در آغاز جلد دوم غرر، از توجه و کمک ابوعلی احمدبن اسماعیل یمین‌الدین مکین اصفهانی (م. ۵۵۳ق) (برای او نک: اصفهانی، بی‌تا: ۱۴۰/۷) به خود یاد می‌کند (۱۳۶A). از عبارات آغازین این جلد برمی‌آید که زمان تألیف آن، زمستانی سخت و راه‌بند بوده و بیهقی از بیماری پوستی، احتمالاً در انگشت کبهن، رنج می‌برده است (وکان یصُدني... وقوع العُقد علی خنصري كما للثمل... وقد هجم الشتاء وفي هجومه انسداد الطرائق) (همان).

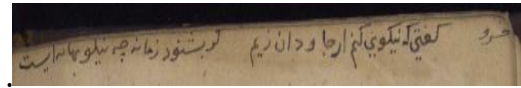

حسینی جلالی نسخه‌ی غرر را دست‌خط بیهقی می‌داند، زیرا خط آن شبیه خطوط قرن ۶ق است و بیهقی خود را با القاب شناخته‌شده‌ی روزگارش و صف نمی‌کند (بیهقی، بی تا: پایان مقدمه). اما این نظر درست نیست، زیرا در نسخه، بالغ بر ۱۰۰ خطا، به‌ویژه خطای زبانی هست که ارتکاب آن از ادب‌دانی چون بیهقی محال است، مانند «موجودة خاطره» به جای «موجودة حاضرة» (۱۲A)؛ «المناکحل» به جای «المناکح» (۲۴B)؛ «کان یقول خدیجة» (۳۷B)؛ «السقراط» به جای «الصقراط / الصغراط / الصغرات» (۳۴B)؛ «الجواد» به جای «الجراد» (۷۴B)؛ غنیه ابن (۷۸A)؛ سلبوا امرأتها (۷۸B)؛ «حسبی» به جای «حتی» (۸۹A)؛ «قال» به جای «قالت» (۲A)، (۱۱۲B)؛ «نسانه» به جای «لسانه» (۱۴۴A)؛ «الکابل» به جای «الکائل» (۱۵۰A)؛ «المعاویة» (نام خلیفه) به جای «معاویة» (۲۰۳A). به‌علاوه، جای برخی کلمات عامداً سفید است، مانند فاصله‌ی خالی بین «من» و «کسکر» در «جبل وهو مدینة من کسکر» (۷۸A). این عبارت از مجمع‌الامثال است و جای خالی، کلمه‌ی «طسوج» (ناحیه) است (میدانی، بی تا: ۱/۱۹۰). اگر نسخه به خط بیهقی بود، از خوانش این کلمه ناتوان نبود، همچنان‌که گاه نام الزمخشری با قاف است (الزمخشری) و چنین املایی از بیهقی محال است. این املا، فقط تا برگ ۴۵ دیده می‌شود و پس از آن، صحیح است.

نایکسان‌نگاری، دوباره‌نویسی سطور و جابه‌جایی کلمات نشان می‌دهد که نسخه، به‌رغم دیرینگی‌اش، به خط کاتبان حرفه‌ای نیست، چه اینان غالباً منظم‌نویس بودند. پایان جلد اول ترقیمه ندارد تا زمان کتابت و نام کاتب را بشناسد. اوراق پایان جلد دوم نیز افتاده است. در پایان جلد اول، عبارات بدخطی هست که احتمالاً به قلم کاتب است و در آن، لقبش، «الیمنی / الیمینی» می‌نماید: «لکاتبه الیمنی / الیمینی إلى أفضی القضاة شهاب الملة والدين دام ظلّه فی حق مسلم ادعی علیه یهودی الأصل» (۱۳۵B):

شاید این کلمه، المیهنی / المهنی باشد منسوب به میهنه/مهینه، شهری میان سرخس و ابیورد. لذا کاتب فارسی‌زبانی می‌نماید با دانش اندک عربی و فارسی‌زدگی در کتابت، مثل عدم کتابت «ال» در میدانی: «قال الإمام میدانی» (۴۱B) و در منذر در عمرو بن منذر (۱۲۸A). درباره‌ی قاضی القضاة مذکور اطلاعی یافت نشد.

شاید بتوان قدمت نسخه را تا قرن ۸ نیز رساند، چه در بالای برگ ۷۴B، این شعر فارسی از «خسرو» نامی مکتوب است: گفتی که نیکویی/نیکوی کنم ار جاودان زیم / گر بشنود زمانه چه نیکو بهانه‌ایست:

احتمالاً منظور از خسرو، امیر خسرو دهلوی (م. ۷۲۵ق) باشد و

این تکبیت، به شعر او نزدیک است.^{۱۱} اما شاید مالک یا مالکان نسخه این شعر را بعدها نوشته باشند.

۳-۳. رسم الخط نسخه

خط نسخه نسخ نازیبا ست و غالباً با شکل و عدم نقط و رسم الخطی نایکد ست، مثل لقمن / لقمان؛ سفین / سفیان؛ معویة / معاویة. گاه «زمخشری» با قاف است (۱۲A، ۱۲B، ۱۳B، ۱۸B، ۲۰A، ۴۴A) و در یک جا محل خاء سفید است (۱۳B). احتمالاً کتابت این نام با قاف، نقاشی کاتب باشد، چه دندانه «حاء» را که به سطر چسبیده بوده، مدور دیده و «قاف» نوشته است.

۳-۳-۱. نمونه‌های رسم الخط:

- نقطه زیر دال برای تمیز از ذال؛ سه نقطه زیر سین برای تمیز از شین؛ حای کوچک زیر حاء برای تمیز از خاء.
- دو نقطه زیر یاء و گاه بالای یاء که باعث بدخوانی می‌شود، مثل «أنی» که «أتی» می‌نماید.
- کسره‌ها غالباً مورب‌اند و گاه به شکل الف مقصوره که گویا برای اشباع حرف و رعایت وزن است.
- فعل جمع غایب، بدون واو: جاؤا.
- کتابت الف پس از فعل ناقص واوی در مفرد مذکر غایب: یدعوا.
- مد (~) روی الف مدی، مثل مآ / ماء؛ عائق. نیز در برخی افعال و کلمات مثل رأی / رأی؛ إله / إله. نیز برای وزن شعر، مثل القوم أعلم أني من سراتهم؛ وأکتتم السرّ فيه - ضربة العنق (۱۲۶A).
- عدم کتابت همزه یا تایی مربوطه: تُوخذ، المونث، الحیه، تواجر، ما / ماء. عناء / عناء؛ نو / نوء. گاه عدم کتابت همزه، کلمه را دشوار خوان می‌سازد: نوماه (۱۱۹B) / نوء ماء، و گاه غلط‌انداز: لئن / لین.
- کتابت کلماتی مثل «تخییل» و «تمییز» با همزه بر روی یای اول؛

۱۱. از دکتر محسن باغبانی، مصحح مجنون و لیلی امیر خسرو دهلوی، بابت این نظر سپاسگزاری می‌شود.

- کتابت صاد کوچک (صله) بر روی همزه وصل مثل «أسته» (۵۴A)؛

- کتابت «مرؤة» به جای «مروءة»؛ «فیمن» به جای «فی من»؛ «یهنؤها» به صورت «یهنؤوها / یهنؤوها»؛ تای مبسوط به صورت مدور: «فاستدبرة / فاستدبرت» (۲۳۸A)؛ «یا أبة / یا أبت» (۳۶A).

۴. متن‌شناسی غررالامثال

بیهقی افزون بر منابع فراوان و داده‌های ادبی و غیرادبی، اطلاعات درخوری نیز درباره تاریخ بیهقی ارائه می‌دهد که در کتاب تاریخ بیهقی او دیده نمی‌شود. او از این داده‌های برون‌متنی، در توضیح امثال استفاده می‌کند، مانند نقل امثال از زبان شخصیت‌های خاطراتش (برای نمونه: ۲۱A)، به‌ویژه شخصیتی به نام فتان هلوف که حجم زیادی از اطلاعات تاریخی او از بیهقی حول این شخصیت می‌چرخد (نک: ادامه مقاله). بیهقی به مطالب متفرقه‌ای نیز به مناسبت شرح مثل، اشاره دارد، مانند موسیقی‌درمانی در ارمنستان (ارمینیه) (۱۷۷B)، اطلاعات جانورشناختی، مثل سم‌شناسی مارها (۶A)، ویژگی دوزیستان (۴۱A)، ویژگی زنبور عسل (۱۳۰B)، پزشکی زنان (۲۴۸B)، و احکام نجومی. نیز در غرر شاهد کاربرد واژگان فارسی‌ایم: مثل باغ (۵۳A)، طویله (۱۳۷A)، زمزمه (۸۷A) و آشوب (۲۱۴B).

۴-۱. مثل‌پژوهی بیهقی

بیهقی در شرح امثال، مطالب خود را ذیل چند تیتیر سامان می‌دهد: اللغة و الاعراب و المعنی، اصل‌شناسی (سبب)، کاربردشناسی (ضرب)، و حل‌المثل. گاه ترتیب «ضرب» و «حل‌المثل» جابه‌جاست (۱۷۸A). در یک جا تیتیر «فائدة المثل» دیده می‌شود (۱۱۳A). تیتیر اول تبیین لغوی و نحوی و معنایی مثل است که گاه همراه با استطراداتی پزشکی، نجومی یا آموزشی است. بیهقی در اصل‌شناسی، به تواریخ واقعی یا فرضی از شکل‌گیری مثل توجه می‌دهد و گاه قرآن (۲۴۵A) یا سخنی نبوی (۹B) یا علوی (۲۴B) یا سخنی از فصحای عرب (۱۹A) یا از صحابه (۱۷A، ۳۱B) یا شعری متقدم (۱۹۵A) را اصل مثل می‌شمرد و گاه کتب بسیاری را می‌کاود تا اصل یک مثل را بیابد (۱۰۳A). در کاربردشناسی، موارد کاربرد مثل ذکر می‌گردد. اما حل‌المثل، ممیزه مثل‌پژوهی بیهقی در مقایسه با دیگر مثل‌پژوهان است، زیرا معنای مثل را با نثری فنی می‌شکافد. احتمالاً او در حل‌المثل‌نگاری، از میدانی الگو گرفته باشد، زیرا یکی از حل‌المثل‌های منظوم غرر عیناً در مجمع‌الامثال وجود دارد (۱۴۷A) و میدانی، بی‌تا: ۱۴۷/۲) و گویا بیهقی این صنعت بلاغی را در مثل‌پژوهی پرورانده باشد. بیهقی در حل‌المثل‌ها، از

داده‌های ادبی معاصرانش مانند شعر مسموعش از زبان ابواسماعیل طغرائی (مقتو: ۱۳۵ق) (۱۹۸B) یا شعر عالمی گمنام به نام محمدبن منصور بیهقی (۱۰۸B) یا تاریخ محلی نیشابور و بیهق بهره می‌برد. حل‌المثل‌ها که به ۴۶۰ متن کوتاه و بلند می‌رسند، برای همه امثال تحریر نشدند و غالباً منثورند و به‌ندرت منظوم (۱۴۱A). در واقع، حل‌المثل‌ها تبیین معنایی مثل است، چنان‌که بیهقی با تعبیر حل معنی المثل (۱۰B) یا حل‌المثل عن طریق المعنی (۹B) به این نکته توجه می‌دهد. بیهقی ادیبانه می‌کوشد تا غالباً حل‌المثل با خود مثل پایان یابد و گاه با مفهوم مثل (۲۲۳B). اما به‌ندرت با مثل می‌آغازد (۱۳۹B). گاهی نیز او دو مثل را با یک حل‌المثل (حل المثلین) تبیین می‌کند (۶B) و گاهی بنابر دو نظر دربارهٔ مثل، طبق هر نظر، حل‌المثلی می‌نگارد (۲۵A). بیهقی برای تبیین بهتر مثل، حکایاتی متناسب می‌آورد. این حکایات اغلب دربارهٔ حیات اجتماعی و فرهنگی بیهق روزگار خود است. در مثل‌پژوهی بیهقی، تطبیق برخی امثال با معادل فارسی آنها شایان توجه است (۳۰A، ۴۰A، ۹۰A، ۱۹۰A، ۱۹۴B، ۲۰۵A).

طبعاً در اوراق آغازین نسخه که افتاده‌اند، هدف کتاب و تعریف مثل بیان شده بوده است: «حدّ المثل عندي ما ذکرته في ابتداء الكتاب» (۲۳۲A). از تعبیر بیهقی: «قانون المثل» (۱۹۸B)، برمی‌آید که او برای شناخت مثل، معیارهایی دارد، از جمله مثل گزاره‌ای نیست که با اندیشه فهم شود یا چیزی را برای چیزی نفی یا اثبات کند. لذا با احترام به پیشینیان، در نقد میدانی، شماری از امثالِ مجمع‌الامثال را مثل نمی‌داند: «والإمام المیدانی رحمه الله ذکر فی کتابه... ما هو غیر داخل فی حدّ المثل و حقیقته... ولیس حدّ المثل أنه لفظ لا يُعرف معناه إلا بروية وفكرة، أو أنه نفی الشیء عن الشیء أو إثبات الشیء للشیء» (۲۳۱B). از نام غررالامثال و بیان بیهقی برمی‌آید که هدف او برآوردن وعده‌ای بوده که داده است و احتمالاً آن، جستن امثال ناب بوده است: «وقد وفیت بما وعدت و نقلت ما وجدت» (۱۳۵B) نه بیان امثال سایر (۱۰۱A). اگرچه بیهقی در مدخل‌سازی امثال و شرح آن، بیشتر به مجمع‌الامثال میدانی نظر دارد، اما به دیگر کتب ادبی به‌ویژه مثل‌نامه‌هایی که امروز مفقودند، ارجاع می‌دهد و بعید نیست که از مجامع‌الامثال خود که احتمالاً پیش از غررالامثال در ۴ جلد نگاشت، بهره برده باشد، زیرا شباهت متنی توضیحات نحوی بیهقی در بارهٔ «برق الخلب» در غرر (۳B) و آنچه در معارج نهج‌البلاغه از مجامع‌الامثال بازآورده است (بیهقی، ۱۴۰۹: ۲۱۰-۲۱۱)، این احتمال را تقویت می‌کند.

۴-۲. منبع‌شناسی بیهقی

یکی از ویژگی‌های علمی بیهقی روحیه پژوهشگری اوست، چنان‌که در تألیف جوامع احکام النجوم، ۲۵۷ کتاب را بررسی‌د، بی‌آنکه مطالبی تکراری بنویسد یا فقط به منابع متقدم توجه کند (بیهقی، ۱۴۰۱: ۷). در غرر نیز ارجاعات گسترده ادبی و غیرادبی او نشان از این روحیه دارد و از برخی عباراتش برمی‌آید که منابع بسیاری را برای شرح یک مثل کاویده است (۱۰۳A). بعید نیست که بنابر گفته خودش، خواب او در سال ۵۳۱ق، که در آن، پیامبر اسلام را دید و ایشان مکرر به او فرمود: «من قال لا أدري فيما لا يدري فهو أعلم الناس»، بر روحیه پژوهشگری‌اش افزوده باشد (بیهقی، ۱۴۰۹: ۴۱۰).

بیهقی در ارجاعاتش در غرر، به جای آنکه نام منبع خود را بیاورد، بیشتر به مؤلف آن تصریح می‌کند و این امر، شناسایی منابع او را گاه دشوار می‌سازد. غالب منابع او مکتوب‌اند، اما برخی شفاهی‌اند، مانند نظراتی که از پدرش نقل می‌کند یا در اصل شناسی مثل «خواطئاً کأنها نواقر»، آن را آفریده پزشکی نیشابوری به نام عبدالوهاب شالنجی (ورود به نیشابور: ۴۶۲ق) (فارسی، بی‌تا: ۵۴۱) می‌داند که آن را از او شنید و پس از آن، در کتب امثال راه یافت (۹۷A). در ادامه، با فهرست ارجاعات او به مؤلفان، تلاش می‌شود تا منابع غررالامثال به ترتیب تاریخی، شناسایی شوند و در این میان، برخی نظرات حسام الصغیر در این باره نقل و نقد می‌گردد.

۱. عبید بن شریه جرهمی (م. حدود ۶۷ق)

بیهقی از «الامثال» (۱۵B) یا «غرائب الامثال» (۲۳۸B) ابن شریه نقل می‌کند. در یک جا نام او ابو عبیده است (۱۰۸A) که باید سهو کاتب باشد، چه بیهقی نام او را عبید می‌داند: «قال الجرهمی وهو عبید» (۱۶A). منقولات بیهقی از او چنین‌اند: اصل شناسی (۱۵B؛ ۱۱۴B)، لغت شناسی (۱۶A؛ ۱۰۸A)، کاربردشناسی امثال (۸۹B). بیهقی با اشاره به برخی تفصیلات بی‌فایده جرهمی، تلویحاً نقدش می‌کند (۶۱A). او با تکیه بر گزارش متفاوت جرهمی، به نسخه‌بدل مثل می‌پردازد (۹۶B؛ ۵۴A) و نقص محتوایی کتب امثال را رفع می‌کند (۵۴A). نیز از وی امثالی می‌آورد که در مجمع‌الامثال میدانی مدخل نشده‌اند (۲۳۸B).

۲. ابن اسحاق (م. ۱۵۱ق)

ارجاع بیهقی به ابن اسحاق، در دو جاست (۳۷B و ۱۰۱A). ارجاع اخیر، از مجمع‌الامثال (میدانی، بی‌تا: ۲۴۹/۱، ماجرای طرد مخنثان از مدینه) است. ارجاع اول، ذیل مثل «إنه لغير أبعد» (۳۷B) اشاره به سخن بانو

خدیجه دارد که پیامبر را «أبعد» به معنای مجنون و شاعر نمی‌دانست. فحوای این سخن را از ابن اسحاق می‌توان شنید (ابن اسحاق، ۱۹۷۶: ۱۰۲/۲)، هرچند مستند بیهقی، مغازی اوست، اما در این کتاب یافت نشد. خط نسخه نیز روشن نیست و چنین می‌نماید: «یا بعد کدی / بأبعد کدی ذکره محمد بن إسحاق بن یسار فی کتاب مغازیة». احتمالاً «کدی» رسم الخط «کذی / کذا» باشد.

۳. ابوعمرو بن علاء (م. حدود ۱۵۴ق)

ارجاع بیهقی به نظرات ابوعمرو چنین است: واژه‌شناسی (۲۰۹B؛ ۲۳۰A)، تبارشناسی یک شعر (۲۴۶B) و کاربردشناسی مثل (۲۴۹B). گاه این ارجاعات از میدانی است (۱۲۶A) و میدانی، بی‌تا: (۳۹۸/۱) و گاه منبع مستقیم آن، تهذیب اللغه (۴۵B) و ازهری (۱۴۲۱: ۲۶۱/۱۱).

۴. مفضل بن محمد ضبی (م. حدود ۱۷۸ق)

به‌رغم قدمت کتاب امثال العرب مفضل، بیهقی در ۴ جا به او ارجاع می‌دهد: اصل‌شناسی مثل (۳B؛ ۱۵A؛ ۵۲A و ضبی ۲۰۰۳: ۸۲، ۱۱۹، ۵۱) و نظر توضیحی او (۷۶B و همان: ۹۴).

۵. خلیل بن احمد فراهیدی (م. ۱۷۵ق)

بیهقی به نظر لغوی، صرفی و معناشناختی خلیل استشهاد می‌کند. گاه نام او را می‌آورد (۹A، فراهیدی، ۱۴۰۹: ۲۳۶/۶؛ ۵۶B، همان: ۳۲۷/۸؛ ۱۷۱B، همان: ۲۴/۴). با این حال، گاه در این موارد، نقل او (۱۵۰B) از منابع دیگر است، مانند الصحاح (جوهری ۱۳۷۶: ۱۷۶/۱) یا کتاب سیبویه (۲۰۷B) و سیبویه، ۱۳۸۷: ۲۰۵/۱). بیهقی گاه از خلیل با عنوان «صاحب العین» یاد می‌کند (۱۶۵A) و به‌نظر، میان العین و کتب لغوی مثل الصحاح و دیوان الادب فارابی می‌سنجد (۱۲۰B).

۶. سیبویه (م. ۱۷۷ق)

ارجاعات بیهقی به سیبویه چنین‌اند: نحوی (۶۹B، سیبویه، ۱۳۸۷: ۲۲۰/۱)، شعر استشهادی (۲۲۰B، همان: ۴۱۷/۱)، نقل نظر خلیل (۲۰۷B، همان: ۲۰۵/۱).

۷. کسای (م. ۱۸۹ق)

ارجاعات بیهقی به نظرات زبانی کسای (۹۵A؛ ۱۰۹A؛ ۱۸۰B؛ ۲۵۳A)، بدون منبع است، اما گاه از تهذیب‌اللغه (۲۵۳A) و ازهری، (۱۴۲۱: ۱۵/۷) و مجمل‌اللغه است (۵۰A) و ابن‌فارس، (۱۹۸۶: ۶۱۵).

۸. اموی

ارجاع بیهقی به قول اموی (۱۳B) نقل از مجمع‌الامثال (میدانی، بی تا: ۱۸/۱) است. نقل دیگر او (۹۹B) در کتب امثال و لغت یافت نشد و احتمالاً نقل به مضمون باشد. اموی در اینجا عبدالله بن سعید اموی (م. حدود ۲۰۳ق) است نه برادرش یحیی بن سعید اموی (نک: زلهایم، ۱۹۷۱: ۱۱۱).

۹. فراء (م. ۲۰۷ق)

نظرات فراء بدون ارجاع به آثار اوست. چه‌بسا منبع بیهقی در یکی از این نظرات (نظر متفرد فراء در مد الغنی. ۹۳A)، المنقوص و الممدود فراء باشد (فراء، ۱۹۸۸: ۴۴). گاه منبع بیهقی در این منقولات صحاح است (۲۰۸B) و جوهری، (۱۳۷۶: ۱۸۰/۱). نظرات دیگر، لغوی‌اند (۱۶۶B و ۱۶۷B).

۱۰. اصمعی (م. ۲۱۶ق)

بیهقی غالباً به نظر لغوی و مثل‌شناختی اصمعی استشهد می‌کند (۸A؛ ۱۰A؛ ۲۵A؛ ۲۲B؛ ۲۹A؛ ۳۰B؛ ۳۲A؛ ۴۲B؛ ۴۳B؛ ۱۰۸A؛ ۱۰۹A؛ ۱۲۲B؛ ۱۲۷B؛ ۱۳۷A؛ ۱۵۸B؛ ۱۷۱A؛ ۱۷۸B؛ ۲۰۶B؛ ۲۰۹B؛ ۲۱۳B و ۲۵۳A) و گاه سبب مثل را از او می‌آورد (۸A و اصمعی، ۱۹۹۳: ۱۸). اما اغلب منبعش مجمع‌الامثال است (۱۰A و میدانی، بی تا: ۱۵/۱؛ ۲۵A و میدانی، بی تا: ۴۶/۱؛ ۲۲B و میدانی، بی تا: ۲۶/۱؛ ۳۲A و میدانی، بی تا: ۳۶/۱؛ ۱۰۹A و میدانی، بی تا: ۲۸۱/۱؛ ۱۲۷B و میدانی، بی تا: ۳۹۳/۱؛ ۱۳۷A و میدانی، بی تا: ۹/۲؛ ۱۵۸B و میدانی، بی تا: ۶۹/۲؛ ۱۷۱A و میدانی، بی تا: ۹۶/۲). کتب لغت و امثال، منبع دیگر بیهقی در نقل نظرات اصمعی‌اند: تهذیب‌اللغه (۲۰۶B) و ازهری، (۱۴۲۱: ۵/۴)؛ مجمل‌اللغه (۲۹A) و ابن‌فارس، (۱۹۸۶: ۱۸۳)؛ مفهوم‌شناسی «یتیم» (۴۳B) و ابن‌درید، (۱۹۸۸: ۴۱۱/۱)؛ معنانشناسی «ذود» (۱۰۸A) و ابن‌سکیت، (۱۹۹۸: ۴۳)؛ فصل‌المقال (۳۰B) و بکری، (۱۹۷۱: ۴۶۳) و الفاخر (۴۲A) و ضبی، (۲۰۱۱: ۵۵). گاه بیهقی نظر اصمعی را در کنار دیگر نظرات می‌آورد و بر غنای مطلبش می‌افزاید (۲۰۹B)؛ شناسایی یوم حلیمه؛ ۲۵۳A؛ نظر متفرد

اصمعی در ذکر فعلاء از فعل؛ ۲۱۳B: تأثیر گیاه سعدان بر گوارایی گوشت شتر). نظر اخیر در کتاب الإبل اصمعی دیده نشد و گویا منبع بیهقی تهذیب اللغه است (ازهری، ۱۴۲۱: ۴۵/۲).

۱۱. ابوزید سعید بن اوس انصاری (م. حدود ۲۱۵ق)

بیهقی به نظرات ابوزید بدون ارجاع به منبعش استشهد می‌کند. مرجع او در بیشتر این منقولات، میدانی است، اما گاه عبارات او عیناً از ابن‌سَلَام است (۲۵A و ابن‌سَلَام، ۱۹۸۰: ۲۰۲) و با استناد به نظر ابوزید، از عبارات میدانی رفع ابهام می‌کند. برای مثال، میدانی ذیل مثل «قبل عیر وما جری» گوید: «وقال غیره: یرید بالعیر المثل فی العین» (میدانی، بی تا: ۹۶/۲) و بیهقی گوید: «وقال أبو زید: یرید المثل فی العین» (۱۷۱A). این نظرات ابوزید عبارت‌اند از: لغوی (۱B؛ ۴۲B؛ ۴۴B؛ ۱۶۶B؛ ۲۲۴B)، مفهوم‌شناسی مثل (۲۵A؛ ۱۰۰B؛ ۱۷۱A؛ ۲۰۰A) و کاربردشناسی مثل (۲۲۷A).

۱۲. ابوعبید قاسم بن سَلَام هروی (م. ۲۲۴ق)

از منابع عمده غرر، امثال ابن‌سَلَام است. بیهقی مستقیماً و گاه بدون ارجاع، از آن نقل می‌کند. او در یک جا (۵۹B)، از کتاب امثال، با عنوان الکتاب یاد می‌کند که احتمال افتادگی در متن هست و شاید «الکتاب فی الامثال» باشد. نقل بیهقی عیناً یا با اختلاف، در کتاب ابوعبید هست (۱۶B، ابن‌سَلَام، ۱۹۸۰: ۲۴۰؛ ۱۳۲B، همان: ۲۹۲؛ ۱۴۹A، همان: ۳۳۳؛ ۱۷۶A، همان: ۱۴۴؛ ۲۲۶A، همان: ۲۹۸). گاه بیهقی مثل را از کتاب او مدخل می‌کند که در مجمع الامثال مدخل ندارد (۱۳۹B، ذیل مثل عنز استتیسست). در منقولات غیرمستقیم بیهقی، او از منابعی ادبی، نظر ابوعبید را می‌آورد، مانند شرح امالی قالی (۲۰۶B، و بکری، بی تا: ۴۶۵/۱) یا مجمع الامثال (۱۷۱A و میدانی، بی تا: ۹۶/۲؛ ۱۶۷A و میدانی، بی تا: ۹۵/۲؛ ۱۱۴B و میدانی، بی تا: ۲۹۶/۱؛ ۱۲B و میدانی، بی تا: ۲۲/۱). گویا میدانی میان ضبط نام ابوعبید و ابوعبیده خلط می‌کند، چه ذیل مثل «فاهاً لفیک»، نظر ابوعبیده را می‌آورد (میدانی، بی تا: ۷۱/۲)، اما بیهقی با تصحیح متن میدانی، آن را از ابوعبید می‌داند (۱۵۸A و ابن‌سَلَام، ۱۹۸۰: ۷۶). بیهقی گاه نظر کلی ابوعبید را همراه با افزوده توضیحی خود، از کتب لغت یا دیگر کتب ابوعبید اخذ می‌کند (۱۴۶B و ابن‌سَلَام، ۱۹۹۰: ۶۰۳/۲ و ابن‌سیده، بی تا: ۹۲/۱۱، ذیل عل و یعئل).

۱۳. ابوعوسجه

بیهقی به نظرات ابوعوسجه، که در کتب ادبی کمتر یافت می‌شود، استناد می‌کند. فقط در یک جا نام او «عوسجه» است (۴۲A) که سهو کاتب می‌نماید. او ابوعوسجه توبه‌بن قتیبه اعرابی است (سمعانی، ۱۳۸۲: ۲۵۷/۱). مائزیدی (م. ۳۳۳ق)، شاگرد ابوعوسجه (نسفی، ۱۴۲۰: ۱۱۵) نظرات واژه‌شناختی او را به‌وفور در تفسیر خود آورده است. حسام الصغیر با تکیه بر یاقوت که از عوسجه نامی یاد می‌کند (حموی، ۱۹۹۳: ۲۵۴/۱) و با تکیه بر ضبط «عوسجه» در نسخه (۴۲A)، این دورا یکی می‌انگارد و ابوعوسجه را از ادبای اعرابی می‌شمارد که عبدالله بن طاهر در ۲۱۴ق به خراسان آورد تا امیرزادگان را ادب آموزد (حموی، ۱۹۹۳: ۲۵۴/۱). لذا در زمان بیهقی، نظرات ابوعوسجه در میان علمای نیشابور محل تضارب آرا بود (El-Saghir, 1984: 103-104). اما اگر چنین باشد، باید نظرات او در آثار دیگرانی چون میدانی منعکس می‌شد، درحالی‌که او فقط یک بار از وی نقل می‌کند (میدانی، بی تا: ۳۸۷/۲). استنادات بیهقی به ابوعوسجه چنین است: لغت‌شناسی (۱B؛ ۴A؛ ۸A؛ ۴۲A؛ ۲۲۱A؛ ۲۲۲B؛ ۲۲۴A)، مفهوم‌شناسی مثل (۱۵A) و شعر (۱۷۹B)، ذکر دو محل در دریا که کشتی‌ها در آن غرق می‌شوند (۱۴۶B؛ حموی، ۱۹۹۵: ۴۶۱/۴)، تخم‌گذاری خروس برای یک بار در عمر (۱۷۶A).

۱۴. ابن اعرابی (م. ۲۳۱ق)

شاید بیهقی کتاب امثال ابن اعرابی را داشته است، چه نیمی از منقولات از او، کاربردشناسی امثال است (۵A؛ ۵B؛ ۹B؛ ۱۱B؛ ۱۴A؛ ۱۵B؛ ۲۲B؛ ۲۳A؛ ۱۷۱A) و بقیه، واژه‌شناسی (۹۵A؛ ۱۰۸A؛ ۱۴۸B)، اصل‌شناسی (۱۹۶A؛ ۲۴۰A؛ ۲۵۲A) و گزارش ضبط متفاوت مثل (۱۶B). بیهقی شعری به انشاد ابن اعرابی را می‌آورد (۱۰۶B).

۱۵. ابن سکیت (م. ۲۴۳ق)

نظرات منقول از ابن سکیت غالباً لغوی‌اند و منبع آنها ذکر نشده است، اما برخی عیناً در اصلاح المنطق و کتاب الالفاظ دیده می‌شوند (۱۵B؛ ۳۱A؛ ۶۷B؛ ۱۳۲B). برخی نیز در کتب لغت هست (۱۱۲A) و ازهری، ۱۴۲۱: ۴۴/۴؛ ۱۹۲B و ابن سیده، بی تا: ۹۸/۱۷؛ ۲۲۴B؛ ۹۸/۱۷؛ ۹۱/۱۱؛ ۶۷B؛ ابن فارس، ۱۹۸۶: ۶۹۲؛ جوهری، ۱۳۷۶: ۷۶۶/۲). بیهقی در یک جا، به کاربردشناسی یک مثل از نظر ابن سکیت توجه می‌دهد (۱۳۲B)

که آن را در اصلاح المنطق (ابن سکیت، بی تا: ۲۹۰) و کتاب الالفاظ (ابن سکیت، ۱۹۹۸: ۹۰) می‌یابیم. بیهقی شعری را به انشاد ابن سکیت می‌آورد (۲۲۶B) که منبع او مجمع الامثال (میدانی، بی تا: ۲۸۱/۲) است.

۱۶. جاحظ (م. ۲۵۵ق)

منقولات بیهقی از جاحظ درباره جانورشناسی (۱۹B) و شناسایی اعلام امثال (۱۶۱A؛ ۱۶۳B) است. بیهقی از کتاب الحيوان یاد می‌کند که احتمالاً الحيوان جاحظ است (۱۹A، ۱۹B، درباره نسناس؛ ۴۹A درباره کلاغ)، اما در آن دیده نشد. نیز بیهقی به کتابی از جاحظ اشاره دارد به نام أطعمة العرب (۱۷۳A) که گویا از میدانی (میدانی، بی تا: ۱۲۸/۲ و ۲۵۱) گرفته است.

۱۷. ابوحاتم سهل بن محمد سجستانی (م. ۲۵۰ق)

میدانی عبارتی را در توضیح یک مثل، بدون انتساب می‌آورد (میدانی، بی تا: ۱۷۱/۱)، اما بیهقی قائل آن را ابوحاتم می‌شناسد (۱۵A). گویا منبع بیهقی امثال ابن درید باشد، چه آن از منابع اوست (نک: ادامه مقاله) و ابن درید بر آرای لغوی ابوحاتم بیشترین تکیه را داشت (قفطی، ۱۴۲۴: ۶۰/۲).

۱۸. ابوهیثم رازی (م. ۲۷۶ق)

بیهقی در یک جا نظر او را از میدانی بازمی‌گوید (۱۱۰B و میدانی، بی تا: ۲۹۰/۱). اما در جای دیگر (۳۱A)، منبع او احتمالاً تهذیب اللغة است (ازهری، ۱۴۲۱: ۲۵۹/۲).

۱۹. مبرد (م. ۲۸۵ق)

نظرات منقول از مبرد غالباً لغوی‌اند (۱۱۸A؛ ۲۱۳B؛ ۲۲۴B؛ ۲۲۵A). به‌رغم اشاره به کتاب مقتضب (۵۵A)، نقل‌های بیهقی در این کتاب یافت نشد و گویا از میدانی است (میدانی، بی تا: ۱۱۷/۱). بیهقی در کاربردشناسی مثل «أَطْرِي فَإِنَّكَ نَاعِلَةٌ» (۱۳۲B) نظر مبرد درباره کاربرد یکسان مثل برای مذکر و مؤنث را می‌آورد و این با آنچه در مقتضب (مبرد، ۱۹۹۹: ۴۳۷/۲) منقول است، هماهنگ می‌نماید. گاه این منقولات را می‌توان در الکامل (۱۱۸A و مبرد، ۱۹۸۷: ۱۴۵/۱) و نیز شروح امثال (۲۱۳B و بکری، ۱۹۷۱: ۱۹۹) و کتب لغت (۲۲۴A و جوهری، ۱۳۷۶: ۲۳۸۹/۶) یافت. گویا بیهقی با کاربرد فعل «زعم» در نقل نظر مبرد درباره معرب بودن «أشب» از «أشوب» فارسی (۲۱۴B و مبرد، ۱۹۸۷: ۳۷۴/۱)، آن را نمی‌پذیرد.

۲۰. مفضل بن سلمه ضبی (م. ۲۹۰ ق)

در غرر اسمی از ابن سلمه ضبی نیست، اما تشابه متنی عبارات آن در اصل شناسی امثال، با الفاخر (۵۷B) و ضبی، ۲۰۱۱: ۱۷۰؛ ۴۳B و همان: ۱۰۷) محتمل می‌دارد که این کتاب منبع بیهقی است.

۲۱. ابوالعباس ثعلب (م. ۲۹۱ ق)

بیهقی نظرات لغوی و صرفی ثعلب را بدون اشاره به منبع می‌آورد: کاربرد غالبی مضارع طبب به ضم (۱۶A) و جمع غیرمتداول العبر (اشک‌ها) (۱۹۳A). در استناد اخیر، بیهقی نقلی متقدم‌تر از ابن جنی (م. ۳۹۲ ق) را می‌آورد، چه قائل این جمع را ابن جنی دانسته‌اند (ابن سیده، ۱۴۲۱: ۱۳۱/۲؛ ابن منظور، ۱۴۱۴: ۵۳۲/۴). بنابر تشابه متنی، بیهقی در یک جا نظر ثعلب را از میدانی نقل می‌کند (۲۳۷A و میدانی، بی‌تا: ۳۳۷/۲).

۲۲. محمدبن جریر طبری (م. ۳۱۰ ق)

بیهقی با اشاره به خویشی‌اش با طبری، تاریخ‌پژوهی خود را ناشی از نسبت زنی می‌داند (بیهقی، ۱۳۶۱: ۱۹). جد مادری بیهقی (ابوبکر خوارزمی) (۴۱A)، خواهرزاده طبری بود و بر طبری ترحم می‌کند (۱۹۵A). ارجاعات بیهقی به تاریخ طبری چنین است: (۶۸B، طبری ۱۹۶۷: ۶۱۳/۱؛ ۸۷B، همان: ۵۰۷/۷؛ ۱۹۵A، همان: ۲۸۹/۱؛ ۲۴۹A، همان: ۱۴۷/۲).

۲۳. ابن درید (م. ۳۲۱ ق)

بیهقی با استناد به کتاب امثال ابن درید، منقولاتی از این کتاب مفقود را ارائه می‌دهد و در ۴ ارجاع مستقیم، به تبیین معنایی (۹۶B، ۱۶۶B) و کاربردشناسی امثال (۱۵۱B، ۱۳۴B) می‌پردازد. نیز بدون اشاره به این کتاب، توضیح ابن درید در باره معنای امثال را می‌آورد (۱۴۵B، ۱۸۳B، ۱۹۴A) و به تبیین لغوی او استناد می‌کند (۱۹۳A، ۲۳۶A، ۲۴۳B). بیهقی در ۴ جا از دریدی یاد می‌کند و به تبیین واژه‌شناختی (۱۶۱A، ۱۶۷A) و مفهوم مثل (۱۷۱B) و کاربردشناسی مثل (۱۶۷A، ۲۲۷A) می‌پردازد. منظور از «دریدی» در اینجا ابن درید است که از باب نسبت به نیا، دریدی خوانده می‌شد (سمعانی، ۱۳۸۲: ۳۴۲/۵). بنابر تطبیق متنی، جمهره از منابع اوست (۱۶A) و ابن درید، ۱۹۸۸: ۷۱۸/۲؛ ۱۳۲A و همان: ۱۱۹۹/۲؛ ۱۶۱A و همان: ۱۲۳۸/۳؛ ۲۳۶A و همان: ۱۳۳۳/۳). بیهقی گاه تلویحاً بر ابن درید خرده می‌گیرد، زیرا او در تبیین معنای مثل، به شعر استشهد

نکرده است تا کاربرد ایجابی یا سلبی آن روشن شود (۱۳۴B). احتمالاً بیهقی به المجتبی نیز نظر داشته، زیرا ذیل مثل «أتبع الفرس لجامها» (۱۶A) عبارتی هست که در اکثر کتب، غیرروایی است، اما بیهقی آن را حدیث می‌داند، همچنان که ابن‌درید نیز آن را در المجتبی (ابن‌درید، ۱۹۶۲: ۱۰) روایتی نبوی می‌شناسد.

۲۴. ابوالفضل محمد بن ابی‌جعفر منذری (م. ۳۲۹ق)

بیهقی گاه به‌واسطه میدانی، از منذری نقل می‌کند (۱۶B و میدانی، بی‌تا: ۴۵/۱؛ ۱۶۵A و همان: ۹۹/۲)، اما منقولات دیگرش از منذری (۱۳۶B، ۲۴۲A) در مجمع‌الامثال نیست و از آنجا که به کتاب «زیادات» ارجاع می‌دهد (۴۴A، ۱۳۲B، ۲۱۳B)، احتمالاً کتاب منذری، «زیادات أمثال ابی‌عبید» را در اختیار داشته است. او با ارجاع به آن، اجمال سخن میدانی را رفع می‌کند، زیرا میدانی (میدانی، بی‌تا: ۴۳۰/۱) نظری را به «قوم» نسبت می‌دهد، و بیهقی مصداق آن قوم را منذری می‌شناسد (۱۳۲B).

۲۵. ابن‌سعدان (م. ۳۴۷ق)

بیهقی در اصل شناسی مثل «دم سلاغ جبار»، به‌رغم بررسی بسیاری از کتب امثال، سبب آن را نمی‌یابد، مگر در امثال ابن‌سعدان که به‌صورت حواشی بود (۱۰۳A). گویا سبب‌شناسی حمزه (اصفهانی، ۱۹۸۸: ۲۳۸) و به‌تبع او میدانی (بی‌تا: ۴۲۴/۱) و زمخشری (زمخشری، ۱۹۶۲: ۲۱۹/۱)، خواسته بیهقی را برنیورده است. منظور از ابن‌سعدان، قاسم‌بن سعدان (م. ۳۴۷ق) باید باشد که بر امثال ابوعبید تعلیقاتی نوشت و گویا این حواشی در هوامش مجمع‌الامثال مکتوب بود و احتمالاً بیهقی آن را در اختیار داشت (Sellheim, 1964:231؛ نیز: El-Saghir, 1984: 96). بیهقی فقط یک بار از ابن‌سعدان یاد می‌کند.

۲۶. حمزه بن حسن اصفهانی (م. بین ۳۵۰ و ۳۶۰ق)

بیهقی بر جامعیت کتاب حمزه اصفهانی تأکید دارد (۱۰۱A) و پیروی میدانی از او را، به‌رغم ویرایش عبارت حمزه، یاد می‌آورد (۹۰B). بیهقی به نظر او استناد می‌کند (۹۰B و اصفهانی، ۱۹۸۸: ۱۱۵).

۲۷. ابوابراهیم فارابی (م. ۳۵۰ق)

دو ارجاع بیهقی به دیوان‌الادب فارابی چنین است: ساخت صرفی «یحظب» (۲۶B) و واژه‌شناسی «لحاظ» (۱۲۰B). او گاه میان این کتاب و لغت‌نامه‌های تهذیب و صحاح و العین می‌سنجد (همان‌ها).

۲۸. دیمرتی (م. حدود ۳۵۵ق)

بیهقی به کتاب «الحيوانات» از دیمرتی ارجاع می‌دهد و در میان کتب جانورشناسی مثل الحيوانِ جاحظ، مطلوبش را در این کتاب می‌یابد: «وقد وجدته في كتاب الحيوانات للديمرتي» (۱۴۶A). شاید دیمرتی، قاسم‌بن محمد دیمرتی ادیب باشد، منسوب به دیمرت (به کسر و فتح دال) یا دیمیرت (سمعی، ۱۳۸۲: ۴۵۲/۵) از نواحی اصفهان (حموی، ۱۹۹۵: ۵۴۵/۲). بیهقی از کتابی با نام الحيوانات (۴۱A): «فی کتاب الحيوانات» یاد می‌کند که به نظر همین کتاب باشد نه عنوان عام کتب جانورشناختی، چنان‌که تعبیر او (کتب الحيوانات) (۷۶B) چنین می‌نماید.

۲۹. محمدبن احمد ازهری (م. ۳۷۰ق)

بیهقی گاه مستقیماً به تهذیب‌اللغه (ذکر الأزهری فی التهذیب) ارجاع می‌دهد (۲۶B) و ازهری، ۱۴۲۱: ۲۶۶/۴) و گاه از آن، نقل به مضمون می‌کند (۹B) ازهری، ۱۴۲۱: ۱۱۹/۸؛ B ۱۹۰، همان؛ ۲۲۲A، همان: ۹۹/۱ و ۳۱۷/۱۲) و گاه نظر او از مجمع‌الامثال است (۱۱۲A) و میدانی، بی تا: ۲۸۷/۱). گویا بیهقی در این واگویی، به دلیل تقطیع، عبارت میدانی را از ازهری انگاشته است (۹۰A): قال الأزهری: صرام مثل قِطام مبنی علی الکسر، در حالی که میدانی گوید: «وقال الأزهری صرام، مثل قِطام مبنی علی الکسر، من أسماء الحرب» (میدانی، بی تا: ۲۱۶/۱). عبارت «مثل قِطام مبنی علی الکسر»، جمله معترضه میدانی است و عبارت ازهری این است: «صرام من أسماء الحرب» (ازهری، ۱۴۲۱: ۱۳۱/۱۲). از این مطلب می‌توان دریافت که مجمع‌الامثال مبنای تألیف غررالامثال بوده است.

۳۰. ابوبکر خوارزمی (م. ۳۸۲ق)

بیهقی او را با وصف «امام» می‌شناسد و جد مادری اش معرفی می‌کند (۴۱A) و از عبارتش برمی‌آید که کتاب خوارزمی، الأمثال المولدة، منبع قابل توجه اوست (همان). با این حال، او به نقل از خوارزمی، عبارتی را در توضیح یک مثل غیرمولد نقل می‌کند (۱۵۸A) که طبعاً در این کتاب نبود و احتمالاً بیهقی به کتابی دیگر از خوارزمی درباره امثال که چه‌بسا مفقود است، دسترسی داشته یا از امالی خوارزمی نقل کرده است، چه میدانی به این امالی ارجاع دارد (میدانی، بی تا: ۲۳۹/۲). این مطلب در رسائل الخوارزمی (تحقیق محمد مهدی پورگل) نیز دیده نشد.

۳۱. اسماعیل بن حماد جوهری (م. ۳۹۳ق)

صاحِ جوهری منبع قابل توجه بیهقی در واژه‌شناسی است. او عبارتی از خلیل را می‌آورد که در العین نیست، اما در صحاح هست (۱۵۰B و جوهری، ۱۳۷۶: ۱۷۶/۱). نیز بیهقی با اشاره به اشتقاق واژه «غوغاء» از غاوی (غوی)، آن را نظر «بعض اللغویین» می‌داند (۳۸A) و چه بسا جوهری این «بعض» باشد (جوهری، ۱۳۷۶: ۲۴۵۰/۶). بیهقی گاه نظر جوهری را با فعل «زعم» می‌آورد که بیانگر نقد ضمنی اوست (۱۲۰A). بیهقی به تناسب معنای مثل، اشعاری از جوهری را بازمی‌گوید (۲۴۰A) که منبع او ثعالبی است (ثعالبی، ۱۴۲۰: ۴۶۹/۴). بیهقی گاه صحاح را با العین می‌سنجد (۱۲۰B).

۳۲. ابن فارس (م. ۳۹۵ق)

بیهقی در هفت‌سالگی (۳۹B) و در مکتب (۶۱B)، مجمل اللغه ابن فارس را حفظ کرد، لذا بیشترین اندوخته لغوی او، از این کتاب باید باشد، چنان‌که بارها به آن مستقیماً ارجاع می‌دهد (۳۹B، ۴۵B، ۴۷B، ۶۱B، ۱۰۹A، ۱۰۹B، ۱۱۴A) یا نظر مؤلفش را می‌آورد (۵۰A، ۷۲A، ۷۲B، ۷۴B، ۸۹B، ۹۶A، ۱۰۲B، ۱۱۳A، ۱۴۸A، ۱۵۶A، ۱۹۵A، ۲۰۰A، ۲۲۶B، ۲۳۶A، ۲۳۶B، ۲۳۷A). تطبیق متنی این منقولات با مجمل اللغه، نشان می‌دهد که این کتاب منبع بیهقی است (به ترتیب نک: ابن فارس، ۱۹۸۶: ۱۲۲: ۲۴۲: ۸۱۵: ۸۵۶: ۶۱۷: ۲۴۵: ۳۲۸: ۹۰: ۶۸۸: ۶۹۳: ۹۱۳: ۶۸۹: ۶۳۹: ۳۰۱: ۵۷۵-۵۷۶: ۵۷۷: ۸۸۱). بیهقی به مقایسه اللغه ابن فارس نیز نظر داشته است (ریشه‌شناسی واژه «تقیل»): ۵۸A و ابن فارس، ۱۴۰۴: ۴۵/۵).

۳۳. محمدبن هیصم (م. ۴۰۹ق)

بیهقی در توضیح مثل «بعض القتل إحياء للجميع»، به کتاب اعجاز القرآن محمدبن هیصم استناد می‌کند (۵۱A). او ابو عبدالله محمدبن هیصم هروی، امام فرقه هیصمیه بود که آموزه‌های محمدبن کزام را تعدیل کرد (شهرستانی، ۱۹۹۳: ۱۲۴/۱: صفدی، ۱۴۰۱: ۱۷۱/۵). اما باخرزی وی را از اینکه رئیس کرامیان باشد، بری می‌شمارد (باخرزی، ۱۴۱۴: ۲/۸۹۲). بیهقی از معاشرت جدش با ابن هیصم یاد می‌کند که والی نیشابور، کوتاه‌قدی ابن هیصم را مسخره کرد، اما جد بیهقی آن والی را نکوهید (۵B). بیهقی اشعاری را از شخصی به نام «ابوبکر الهیصم» نقل می‌کند (۱۶۹B) که احتمالاً ضبط صحیح «ابوبکر بن الهیصم» است و او باید عبدالله، فرزند

ابن هیصم باشد (فارسی، بی تا: ۴۵۱). بیهقی با علی، فرزند شخص اخیر آمدوشد داشت (حموی، ۱۹۹۳: ۱۷۸۳/۴).

۳۴. محمدبن آدم هروی (م. ۴۱۴ق)

بیهقی از کتاب مفقود امثال ابن آدم هروی (۱۷B، ۲۱۹A) که شرحی بر کتاب امثال ابی عبید است (حموی، ۱۹۹۳: ۲۲۹۳/۵؛ باخرزی، ۱۴۱۴: ۱۴۹۸/۳؛ فارسی، بی تا: ۵۱) یاد می‌کند و بیش از ۹۰ بار به نظرات او ارجاع می‌دهد و از او با نام ابن آدم یا ابن آدم هروی یا هروی نام می‌برد. بیشترین نظرات او عبارت‌اند از: معنای امثال (۱۵A، ۱۸A، ۲۵A، ۴۲B، ۴۴A، ۵۸A، ۹۵B، ۱۰۸A، ۱۱۰B، ۱۱۷A، ۱۲۱A، ۱۲۶A، ۱۴۵B، ۱۶۰A، ۱۶۱B، ۱۶۶B، ۱۷۴A، ۱۷۴B (دو بار)، ۱۷۵B، ۱۷۶A، ۱۷۸B، ۱۸۱B، ۱۸۲B، ۱۸۹B، ۱۹۱A، ۱۹۶A، ۱۹۷A، ۱۹۹A، ۲۱۹B (دو بار)، ۲۲۰A، ۲۲۰B، ۲۲۱B، ۲۲۵A، ۲۳۴B، ۲۴۱B، ۲۴۶A) و شرح لغوی (۱۳B، ۲۶A، ۹۵B، ۱۱۶A، ۱۱۷A، ۱۲۱A، ۱۴۳A، ۱۴۳B، ۱۴۶B (دو بار)، ۱۴۷B، ۱۴۹A، ۱۶۵A، ۱۷۶A، ۱۷۸A، ۱۸۱A (دو بار)، ۱۸۲A، ۱۹۸B، ۱۹۹A، ۲۰۵A، ۲۰۷B، ۲۱۲B، ۲۱۳A، ۲۲۰B، ۲۲۲A، ۲۲۵A، ۲۳۴A، ۲۳۴B، ۲۴۲A). ارجاعات دیگر چنین‌اند: شرح نحوی (۱۷B، ۱۶۴B، ۱۹۴A، ۲۴۱A)؛ اصل‌شناسی مثل (۱۰۲A، ۱۰۵B، ۱۱۴B، ۱۷۷B، ۲۰۹B)؛ ضبط متفاوت مثل (۱۹۳A، ۲۴۵B، ۲۵۲A)؛ کاربردشناسی مثل (۸A، ۱۰۷B، ۱۷۶A، ۱۷۶B، ۱۸۰B، ۲۰۷B، ۲۲۷A، ۲۳۴B). بیهقی در نقد روش هروی که در شرح یک مثل، استطراداً بحث «حدیث نفس» را می‌آورد، آن را مناسب مقام نمی‌داند و خود را کارشناس‌تر از او در این بحث می‌شمارد (۱۸۷A). بیهقی پس از گزارشی از جنگ جمل مبنی بر فریب‌خوردگی عایشه، آن را با گزارش هروی می‌سنجد و جز در ۳ مورد، اختلافی نمی‌یابد (۲۱۹A).

۳۵. احمدبن محمد ثعلبی (م. ۴۲۷ق)

بیهقی از کتاب مفقود امثال ثعلبی، مؤلف تفسیر الکشف و البیان، یاد می‌کند و معناشناسی و اصل‌شناسی یک مثل را از او بازمی‌گوید (۵۴A، دو بار) و اجمال میدانی (میدانی، بی تا: ۱۱۰/۱) را رفع می‌نماید و یک مثل را که در مجمع‌الامثال نیست، از این کتاب مدخل می‌کند (۲۳۸B).

۳۶. ابن سینا (م. ۴۲۸ ق)

بیهقی در شرح مثل «نفسی تمقس من سمانی الأقبیر» (۲۳۶B)، با بیان نظر ابن سینا درباره «هامه» (أَنَّ الهامة سمّ،) او را «صاحب الشفا والقانون» می‌شناسد. اما تعریف «هامه» به «سم» غریب است و چه بسا واژه «سم»، تصحیف «سَمام» باشد به معنای نوعی پرنده شبیه سمانی (ازدی، ۱۳۸۷: ۶۶۷/۲). به گمان حسام الصغیر، این مطلب باید در رساله الطیر بوعلی باشد (El- Saghir, 1984: 117)، اما نه محتوای عرفانی این کتاب، تناسبی با مطلب منقول دارد و نه چنین نقلی در آن دیده شد. صغیر، واژه «سم» در عبارت بیهقی را «سامه» (پرنده مرگ Käuochen Totenvogel) می‌خواند (Ibid).

بیهقی در سم‌شناسی مارها عباراتی می‌آورد که گویی رونوشتی از قانون ابن سیناست (۶A و ابن سینا، ۱۴۲۶: ۳۲۸-۳۲۶)، همچنان که عباراتش درباره زنبور عسل، شباهت بسیار به طبیعیات شفا دارد (۱۳۰B و ابن سینا، ۱۴۰۶: ۱۳۳/۳). شاید عبارات زیر، عباراتی از شرح مفقود بیهقی بر النجاة ابن سینا باشد. او ذیل مثل «أُنْصُرُ أَخَاكَ ظالماً أو مظلوماً» می‌نویسد: «والیونانیون یسمّون هذا الکلام الذائع المحمود فی بادئ الرأی: الغیر المثقف، وهذا الکلام إذا عُرض علی الذهن العامی المثقف أو غیر المثقف، لكن علی الذهن الغافل بغتة أذعن له وإذا تأمل لم یکن هذا الکلام محموداً» (۲۳۸B). در این عبارات، «الغیر المثقف» تصحیف «الغیر المتعقب» می‌تواند باشد و المثقف دوم و سوم، مصحف «المتفق»، زیرا ابن سینا گوید: «وأما الذائعات المحمودة فی بادی الرأی، الغیر المتعقب، فهي آراء إذا عرضت علی الأذهان العامية الغیر المتففة أو المتففة العاقلة عرضاً بغتة أذعن له، و إذا تعقبت لم تکن محمودة، كقول القائل: یجب أن تنصر أخاک ظالماً أو مظلوماً» (ابن سینا، ۱۳۷۹: ۱۲۰).

۳۷. ثعالبی (م. ۴۲۹ ق)

بیهقی در ترجیح ضبط یک مثل، به امثال ثعالبی استناد می‌کند (۹۱B). حسام الصغیر چون ثعالبی را «ثعالبی» نیز خوانده‌اند، این کتاب را از ثعالبی مفسر می‌داند (El- Saghir, 1984: 116). اما این کتاب از ابومنصور ثعالبی است، چه بیهقی ثعالبی را با وصف «صاحب التفسیر» متمایز می‌کند (۲۳۸B).

۳۸. ابوالفضل عبیدالله بن احمد میکالی (۴۳۶ ق)

بیهقی در دو جا (۶۵A، ۱۸۳A) اشعاری از او را ذیل معنای یک مثل می‌آورد. برخی از این اشعار (۱۸۳A) در یتیمه ثعالبی هست (ثعالبی، ۱۴۲۰: ۹۳/۵)، اما اشعار دیگر نه در آن یافت شد و نه در درج الغرر مطووعی که

منتخب نثر و نظم میکالی است و نه در کتاب المنتحل میکالی که بیهقی از حفظ داشت (حموی، ۱۹۹۳: ۱۷۶۰/۴).

۳۹. حسین بن احمد زوزنی (م. ۴۸۶ق)

بیهقی ضمن توضیح زوزنی ذیل یک مثل، او را «قاضی زوزنی» می‌خواند (۱۵۸۸). در دو اثر موجود او (المصادر و شرح المعلقات السبع)، توضیح او دیده نشد.

۴۰. حریری (م. ۵۱۶ق)

بیهقی در ار جاع به حریری، نقل به مضمون می‌کند، چنان که عبارت او: «وقال الحریری فی مقاماته: ذرة منقودة خیر من ذرة مؤودة» (۱۲۳B)، مضمون عبارتی از مقامه ساسانیه است: «إذا خیرت بین ذرة منقودة و ذرة مؤودة فمیل إلى النقد» (حریری، ۲۰۰۵: ۵۴۴).

۴۱. ابوالقاسم زید بن محمد، پدر بیهقی (م. ۵۱۷ق)

بیهقی گاه شعر (۲۰۱B) یا حکایت (۶۲A، ۸۸A، ۱۶۸A، ۱۷۳A، ۲۲۸B، ۲۳۷A) یا سخنی حکمی (۱۵۰A، ۲۰۱B، ۲۱۲A، ۲۲۲B، ۲۲۷B، ۲۵۲B) از پدرش را وامی‌گوید. گاهی نیز عباراتی از متن نامه‌های او (۸۴B، ۱۲۸B، ۱۲۹B، ۲۲۲B، ۲۲۸B) را نقل می‌کند. بیهقی در اصل شناسی یک مثل، ندامت و فریب خوردگی عایشه در جمل را از زبان پدر می‌آورد (۲۱۶A). اصل شناسی امثال (۸۳A، ۱۱۵B، ۲۳۱A، ۱۷۲B، ۱۸۶B) و توضیح آنها (۹۰B، ۲۲۲B) از دیگر نظرات مثل‌پژوهی پدر بیهقی است. گویا این منقولات، شفاهی باشند، چه بیهقی از فعل «روی» (۸۳A)، «سمعت» (۹۰B، ۱۰۰B، ۱۱۵B) و «حدثنی» (۱۷۲B، ۱۸۶B، ۲۱۶A، ۲۳۱A) استفاده می‌کند.

۴۲. ابوالفضل میدانی (م. ۵۱۸ق)

تطبیق متن غررالامثال با مجمع‌الامثال نشان می‌دهد که بیهقی این کتاب را مبنای تألیف خود نهاده، ابهامات این کتاب را رفع کرده، عبارات دشوارش را به قلمی روان بازآفریده یا کوتاه ساخته و گاه میدانی را نقد نموده است، به‌ویژه که در سال ۵۱۶ق، نزد میدانی این کتاب را خوانشی تصحیحی کرد (صححت علیه) (حموی، ۱۹۹۳: ۱۷۶۰/۴). بیهقی بیش از ۵۰ بار از میدانی و غالباً با وصف «الإمام» و گاه «أستاذنا الإمام» (۷۱B؛ ۱۱۰B)؛

(۱۳۱B) «الإمام الميداني أستاذنا» (۹۰B) یاد می‌آورد و گاه بر او ترحم می‌کند و به ندرت، او را «المیدانی» می‌خواند (۱۸۷B و ۱۹۴B) و گاه «میدانی» بدون ال (۴۱B)، که احتمالاً ناشی از سهوی یا فارسی‌نویسی کاتب است. منقولات بیهقی از میدانی را این‌گونه می‌توان فهرست کرد: معنای مثل (۳A، ۶A، ۱۸B، ۳۰A، ۷۰A، ۷۲A، ۹۳A، ۱۱۰B، ۱۱۴A، ۱۳۷A، ۱۴۵B، ۱۴۶A، ۱۶۱B، ۱۸۱B، ۱۹۲B، ۱۹۴A، ۱۹۴B، ۲۰۹A، ۲۰۹B، ۲۲۸A، ۲۴۱B)؛ تحلیل لغوی (۱۳A، ۴۴B، ۷۲B، ۷۳B، ۹۵B، ۱۰۱B، ۱۱۱B، ۱۷۸A، ۱۸۲B، ۱۸۸A، ۲۲۰B)؛ تحلیل نحوی (۴B، ۱۸B، ۹۱B، ۱۰۸A، ۱۱۰B) (نقل از ابوهیثم رازی)، (۱۴۸A، ۲۱۵B، ۲۴۲A)؛ کاربردشناسی مثل (۲۸A، ۳۷A، ۴۱B، ۴۹A، ۵۴A، ۹۱B، ۹۸A، ۱۰۸A، ۲۰۰A)؛ ضبط مثل (۶B، ۱۸B، ۶۴B، ۷۱B، ۱۲۱B، ۲۴۱A)؛ اصل‌شناسی مثل (۸۳A، ۱۶۶B)؛ تحلیل بلاغی (۲۰۵A)؛ معنای روایت نبوی (۱۸۷B)؛ علت تألیف مجمع‌الامثال (۱۱۰B)؛ شعر او درباره پدر فتنان، شخصی از بیهقی (۲۰۸B)؛ نک: ادامه مقاله).

بیهقی به منبع‌شناسی و روش میدانی در گزینش و شرح امثال (۹۰B) و ترجیح نظر او (۴۹A) توجه می‌دهد و گاه نظر (۱۹B) و ۲۳۱B مثل نبودن بسیاری از مداخل مجمع‌الامثال) یا روش او (۲۳۵A تکرار بی‌فایده) را نقد می‌کند، هرچند خود را نیز در معرض نقد می‌نهد، زیرا میدانی را به خاطر مدخل کردن مثلی مولد ذیل امثال قدما نقد می‌کند (۱۳۱B)، اما خود، آن را در امثال مولد مدخل نمی‌کند! گاهی او در ضبط امثال، همسو با میدانی نیست. برای مثال، میدانی مثلی را مصحّف می‌داند، اما بیهقی همان را مدخل اصلی می‌کند (میدانی، بی‌تا: ۳۶۱/۲ و ۲۴۱A) و گاه دو نظر منقول در مجمع‌الامثال را یک نظر می‌آورد (میدانی، بی‌تا: ۳۶۶/۱ و ۱۲۴A). بیشترین بهره بیهقی از میدانی، در معناشناسی امثال است، هرچند گاه به نقد او می‌پردازد (۱۹B). تحلیل لغوی، نحوی، کاربردشناسی، و ضبط امثال، در مراتب بعدی‌اند.

۴۳. زمخشری (م. ۵۳۸ق)

بیهقی به‌رغم معاصرت با زمخشری، فقط در ۱۰ جا با تعبیر «قال الإمام الزمخشری» و «فی قول الإمام الزمخشری» نظر او را نقل می‌کند. بیشتر این نظرات درباره کاربردشناسی امثال است (۱۲A، زمخشری، ۱۹۶۲: ۱۲۳/۱؛ ۱۳B، همان: ۴۱۳/۱؛ ۱۳B، همان: ۴۱۸/۱؛ ۱۸B، همان: ۴۱۴/۱؛ ۱۸B، همان: ۴۱۰/۱؛ ۲۰A،

همان: ۳۴۹/۱؛ ۴۴۸، همان: ۶/۲، در این مورد، چاپ مستقصی متفاوت است). نظرات دیگر چنین‌اند: لغوی (۱۲B، همان: ۱۲۵/۱)، نحوی (۱۳A، همان: ۳۷۳/۱) و معنایی (۲۰B، همان: ۴۱۲/۱).

۴۴. احمدبن عبدالصمد جوینی (معاصر بیهقی)

بیهقی به نظرات جوینی که او را «الشیخ» (۳A، ۴A، ۱۸A، ۲۱۱A) می‌شناسد و برایش ترضی (۱۸A) و ترجم (۱۳A، ۲۳B، ۳۲A) می‌کند، استناد کرده است. گویا عبارات بیهقی: «قال الجوینی»، «قاله الجوینی» و «العالم الجوینی» (۷۹B) اشاره به هموست. این نظرات چنین‌اند: تبیین لغوی (۹۴A، ۱۱۶A، ۱۲۱A، ۱۴۸A، ۱۹۲B، ۲۱۹B)، نحوی (۱۳A، ۱۳B)، معنایی (۳A، ۱۸A، ۴۲A، ۱۱۱B، ۱۱۶B، ۱۲۱A، ۱۴۵A، ۱۶۱B، ۱۸۲A، ۱۸۲B، ۱۸۷B، ۱۸۷B، ۹۴A، ۲۱۱A، ۲۱۹B)، اصل‌شناسی (۷۹B، ۱۱۳A، ۱۱۴B، ۱۸۱A) و کاربردشناسی مثل (۴A، ۸A، ۳۲A، ۱۰۸A، ۱۱۶A، ۱۶۱A، ۱۹۰A). جوینی باید تا سال ۴۹۷ق زنده بوده باشد، چه بیهقی شعر او در مدح مجیرالدوله، اولین وزیر سنجر (وزارت: ۴۹۷-۴۹۰ق) (اقبال، ۱۳۹۵: ۱۹۵ و ۲۰۱) را می‌آورد (۲۱۱A). احتمالاً او کتابی مثل پژوهی داشته است، زیرا افزون بر حجم ارجاعات، بیهقی نظرات او را در کنار نظرات هرروی و میدانی بازمی‌گوید. به گمان حسام الصغیر، او از شاگردان میدانی بود، زیرا برخی از نظرات او را عیناً یا ضمناً در مجمع‌الامثال می‌بینیم (El-Saghir, 1984: 121)، اما چنین نیست، به‌ویژه که بیهقی تفاوت و تقابل نظرات او با میدانی (۱۱۱B، ۱۱۳A، ۱۸۲B، ۱۸۷B، ۱۹۴A) را گزارش می‌کند.

۴۵. منابع دیگر

افزون بر منابع یادشده که کم‌وبیش منابع اصلی بیهقی‌اند، او ارجاعاتی کلی به برخی منابع دارد که گاه روشن‌اند و گاه مبهم، مثل ارجاع به ابن‌زکریا (۱۰۱B) که احتمالاً محمدبن زکریای رازی است؛ ارجاع به الکتب (۹A)، کتب الأخلاق (۲۲A، ۴۸A)، کتب الطب (۲۲۷A)، القصص و التفاسیر (۱۰۹B)، باب السموم (۸۸B). شاید «باب السموم» در اینجا تصحیف «کتاب السموم» باشد، زیرا بیهقی اثری با این نام دارد (حموی، ۱۹۹۳: ۱۷۶۳/۴)؛ ارجاع به کتب العرب (۱۹A) در شناخت نسناس. ارجاع اخیر بیهقی از میدانی است (میدانی، بی‌تا: ۱۳/۱)؛ ارجاع به «کتاب الفراسة» (۲۷A، ۱۷۵B) و کتاب القوابلی (۲۴۸B). گویا کتاب اخیر، «القوابل» نوشته مناسئاس است (رازی، ۱۴۲۲: ۵۵۹/۷). ارجاع به اسفزاری در اسباب البغاء واللواط (۲۰۴B). او باید حکیم

مظفرین اسماعیل اسفزاری، معاصر خیام باشد (بیهقی، ۱۳۶۵: ۱۲۵)؛ ارجاع به کلیله و دمنه (۲۴B). در کلیله چنین ارجاعی یافت نشد و گویا بیهقی به کتاب ابوہلال نظر دارد که از زبان «صاحب کلیله» سخن گفته است (عسکری، ۱۹۶۴: ۷۰/۱)؛ ارجاع به شمائل النبی (۸۴A) از ترمذی.

۳-۴. داده‌های تاریخی

۱-۳-۴. داده‌های متفرقه درباره بیهق

بیهقی در کنار نظرات تاریخی خاص مثل قتل و شمشیر به دست پسرش (۲۱۵A) و پشیمانی و فریب‌خوردگی عایشه در جمل (۲۱۶A)، درباره حیات اجتماعی و فرهنگی نیشابور و بیهق اطلاعات می‌دهد، مانند جایگاه برجسته نیاکانش در نیشابور، چنان‌که ابایی از نقد و پند والی وقت ندا شدند (۵B). پدرش نیز باکی از نقد یکی از فضایی دربار سنجر نداشت (۷۴A). بیهقی از سفر به ری در ۵۲۶ق در جوانی، یاد می‌کند (۴۸B) و از مدحیه‌اش برای معین‌الدین عبدالصمد، نائب دیوان وزارت در خراسان، در سال ۵۳۰ق خبر می‌دهد (۱۳B). او در سال ۵۴۳ق، درخواست سلطان سنجر برای ترجمه نامه‌ای از سریانی به عربی را پذیرفت (بیهقی، ۱۳۶۱: ۱۶۳). بیهقی از حضور جماعتی غوری در بیهق به سال ۵۴۵ق یاد می‌کند که سواران ترک مانع آنان شدند (۷۷B) و این احتمالاً در آستانه نبرد سنجر با علاء‌الدین حسین غوری بود که نظامی آن را در ۵۴۷ق می‌داند (نظامی، ۱۳۶۴: ۱۵۹). بیهقی از برخی استادان حکیمش یاد می‌کند و سخنانی از آنان را بازمی‌گوید (۱۷A و ۲۲۹B). نیز ذیل مثل «العود أحمد»، در شعری، بازگشت شجاع‌الدین احمد طرّقی (احتمالاً حافظ طرّقی (م. بعد ۵۲۰ق)) به نیشابور را یاد می‌آورد (۱۴۱A). اطلاعات دیگر چنین‌اند: پدر بیهقی از مردی که بر یک همسر، ثابت نبود و توان نفقه نداشت، دستگیری می‌کرد (۱۶A)؛ شروطی‌ای بعد از غذا دبرش را به جای دست می‌شست (۲۳B)؛ فقیهی فریومدی قبل از طهارت دبر، زیر بغلش را می‌شست و آن را بوناک‌تر می‌شمرد (همان)؛ عطاری نوره قلابی می‌فروخت و باعث دردسر فتان هلوف و همسرش شد (۴۰A)؛ برای فتان نک: ادامه مقاله)؛ مهریه سرسام‌آور یکی از درباریان سنجر که بیهقی در مجلس ازدواج او قصیده‌ای درباره‌اش سرود (۴۲B)؛ پرنده‌ای در بیهق در پاییز که خوردنش مرگ‌آور بود (۱۲۵A)؛ فرجام روغن‌گیرزاده‌ای متمول در بیهق که بر پشت‌بام نان با بوی غذای همسایگان خورد (۱۷۳B)؛ کوری مدعی طالع‌بینی که روستاییان بیهق باورش داشتند، چه می‌پنداشتند هرکه کور است حاذق‌تر است (۲۳۳A)؛ برگزاری مجالس فقیهی به نام سعید نیشابوری (ورود به بیهق: ۵۳۸ق) در گورستان

(۲۳۶B)؛ خواب یک هفته‌ای احمد عیش‌کانی (= زنده‌کانی / زنده‌گانی؟) به‌رغم افتادن در آب (۲۳۷B)؛ مرگ جلال‌الدین محمدبن یحیی بیهقی علوی، پس از آنکه از ندیمان‌ش خواست تا به شوخی مراسم مرگش را اجرا کنند (همان).

اما داده‌های ابوالحسن بیهقی درباره‌ی شخصی ملقب به فتان هلوف قابل توجه است.

۴-۳-۲. داده‌ها درباره‌ی علی بن حسین علوی بیهقی ملقب به فتان هلوف

درباره‌ی این شخص جز آنچه در غرر الامثال هست، چیزی در کتب تراجم یافت نشد. در تاریخ بیهقی ابوالحسن بیهقی نیز اطلاعاتی درباره‌ی این شخص نیست. بر پایه‌ی غرر الامثال، او اگرچه از سادات بود، اما بیهقی در آن تردید داشت: «یدعی أنه من أهل بیت النبوة ونحن لا نتعرض لنسبه» (۵۷A) و می‌گفت او به «مطلق نسب» دلخوش است (۱۰۹B). امام مسعود صوابی (م. ۵۴۴ق) که گاه او را سید می‌خواند (۲۱B)، نسب او به حضرت هاشم را از طریق «حنین» نامی می‌دانست (۱۱۴B) که حضرت عبدالمطلب این انتساب را نپذیرفته بود (همان، ذیل جاء بخفی حنین). در جلد اول غرر، بیشتر از این شخص سخن می‌رود. نام او علی بن حسین المطهر (۲۷B) یا علی بن الحسین بن المطهر (۴۳A) مضبوط است که احتمالاً افتادگی در این نام هست. زندگی او جز با نزاع نبود (۱۸۹B). در بیهقی به «فتان» و «هلوف» ملقب بود، چه بیهقی وی را «هلوفنا» خطاب کرد (۴۰B) و یکی از فضایل بیهقی، «فتاننا» (۲۷B). گویا در بیهقی، خانواده و خویشان او نیز شخصیتی موجه ندا شدند، چنان که میدانی (م. ۵۱۸ق) پدر او را می‌نکوهد و بر دروغ‌گویی‌اش انگشت می‌نهد (۲۰۸B). پسرعموی فتان از مجانین سادات بیهقی بود و در نسبتش با پیامبر می‌گفت در روز گوساله و در شب کره‌خر پیامبر است (۵۶A). فتان نیز خود را زاده‌ی یزیدبن ابی طالب می‌دانست و مادرش را دلدل‌النبی، دخت نجاشی! (همان). زنی از نزدیکان فتان، که عالمه‌ای بود مجنون‌شده، ادعای نبوت کرد و فتان به او ایمان آورد و چون آن زن به‌عنوان اولین نشانه‌ی ایمان به خود، بر سر فتان غائط کرد، فتان احمقانه از او استفتا نمود که آیا غائط پیامبری چون او پاک است؟ (۲۱A). گویا بیهقی به دلیل ستم فتان که از آن شکوه داشت (۱۳۱B)، به او کنیه‌ی «ابولهب» داد (۹۰B، ۱۰۹B، ۱۱۴B، ۱۱۹A) و به جای لقب او، بدرالدین، «بدر منخسف»‌اش خواند (۶۳B). از شعر امام صوابی، به انحراف جنسی فتان می‌توان پی برد: فَتَانُنَا أَسْجَدُ مَنْ هَدِهْدِ / وَدُبُّهُ أَوْسَعُ مَنْ قَدَّعِدِ (۱۲۰A). در شعر بیهقی: إِخْوَانَهُ كَالْإِبْرِ وَالْمَحَابِرِ / طَوَافُونَ عَلَى الْأَطْلَالِ وَالْمَقَابِرِ (۵۵B)، نیز چنین امری محتمل است، به‌ویژه که به جای ازدواج، با غلام تازه‌بالغ هندی‌اش که

به جای مهریه سنگین ازدواج، به کمترین‌ها قانع بود، سر می‌کرد، هر چند دلیل این کار را وضع بد اقتصادی اش می‌دانست (۲۱B). با این حال، او گویا چند بار ازدواج کرد و گاه به دلیل زشت‌رویی اش، زنی کور ستاند تا او را نبیند (۳۴B). زشت‌رویی او دستمایه برخی نغزگویان بیهق بود (۲۴۶A). همو فروش کفش به جامانده از زناکننده با همسرش را انتقامش از زانی دانست (۶۴B). او احترام همسرش را نمی‌گزارد و در میان جمع، به نقص او (عفل) اشاره می‌کرد و بیهقی او را می‌نکوهید (۵۷A). به گفته بیهقی، چون به فتان گفتند نوه‌ات چه نیکوست، برخاست و با درآوردن چشم و تراشیدن موی سر او، زشتش گرداند! (۹۰B). احتمالاً فتان در زمان بیهقی، پیری بود با جثه‌ای تنومند، چه واژه «هلوف» به این معناست (ابن فارس، ۱۴۰۴: ۶/۶۲). در یک جا برای او وصف «قبان» آمده است (۲۴۶A) که باید تصحیف فتان باشد. احتمالاً لقب فتان، از باب فتنه‌انگیزی او در بیهق بود، چنان‌که بیهقی او را «ظالم» (۴۳A) و گرگی می‌خواند که به جان روستاییان بیهق می‌افتاد (۵۵B). از متن غرر برمی‌آید که گویا فتان از عمال بیهق بود: «وهذا المثل محقق فی بعض عمال بیهق خصوصاً فی الفتنان الهلوف» (۳۵B)، چنان‌که غلامان هندی اش را بر زنان روستای زمیج مسلط می‌ساخت و اگر زنی فرزند سیاه می‌زاد، آن را به مادر می‌سپرد تا او را بزرگ کند و سپس به بردگی فروشد، و اگر فرزندی سفید به دنیا می‌آورد، شرعی اش می‌دانست. او در بیهق برای دزدان قلعه‌ای تعمیر کرد و سپس خرابش ساخت. گویا بیهقی در این باره به برخی افاضل نامه نوشت (۷۵B). فتان در بازارها راه می‌رفت و در حالی که سبیل خود را می‌تاباند، منافقانه رفتار می‌کرد (۱۱۹A). با این همه، او به‌رغم حماقتش، زیرکانه برای کارهای غیر شرعی خود، توجیه شرعی می‌آورد، چنان‌که علت راهزنی اش را برگرفتن حقش از خمس می‌دانست (۲۷B). لذا سیدالنبی جلال‌الدین علوی (م. ۵۳۹ق) به قتل او حکم کرد، اما او نزد جلاد، از ترس چندان تیز داد که جلال‌الدین را به خنده آورد و از قتلش درگذشت (۶۳B). فتان خود را جانشین عزیزبن هبة‌الله علوی (م. ۵۲۷ق) از بزرگان بیهق (بیهقی، ۱۳۶۱: ۵۷) می‌انگاشت: «یظنُّ أنه بدل من السید الأجل» (۴۳A و ۴۳B) و خود را «إمام الزمان وفتی الفتیان» می‌دانست (۳۴A). لذا نظرات فقهی مضحکی می‌داد: نجس شدن آب هنگام طهارت. لذا تا چندی طهارت نمی‌گرفت و بوی بد گرفت (همان)؛ ناقص شمردن روزه رمضان در زمستان به دلیل کوتاهی روزهایش. پس شب را روزه می‌گرفت و روزه بیهقیان را ناقص می‌شمرد (همان)؛ روایی ربا (۶۶B)، به طوری که بسیاری از متمولان بیهق، با آن ثروتمند شدند (همان)؛ جنب شدن هر موی ریش در جنابت. از این رو برای رسیدن آب غسل، در شب ریشش را می‌خیساند (۳۴B)؛ غسل آور بودن باد معده (۱۱۹A). او تظاهر به تقوا می‌کرد، لذا جامه‌ای کثیف می‌پوشید، چشمانش را فرومی‌هشت و در دست آن‌گزرد

(صمغ) بدبو و مدفوع یوز می‌داشت، تا آنجا که شپش گرفت. چون بیهقی علت را پرسید، گفت: تقوا می‌ورزم (أتعفف)، چه قتل ناروای شپش حرام است. شستن جامه باعث نجاست آب است که خدایش مبارک داشت. بوییدن انگزد و مدفوع یوز برای نبویدن بوی دنیا است و چشم فروهستن برای ندیدن زیبایی آن (۸۸B و ۸۹A). فتان با التزام به سنت نبوی، پیش از غذا نمک می‌چشید، اما با شست پا، چه می‌گفت نشاید با انگشت دست که دبرم را خاراندم، سنت نبوی بگزارم (۳۴B). او به‌رغم نکوهش افاضل بیهق، بی‌می از هجو نداشت (۶۶A) و در روستاهای بیهق، مویی، گویا از ماتحتش، به دست می‌گرفت و می‌گفت: به حق این نامه سرگشاده بزرگان (السادة)، سرگینم دهید. بیهقیان به‌خنده می‌گفتند تمام سرگین روستا فدای مویت! او می‌گفت: منی ندارید، عطایتان از ماتحت من است (۲۳A). چون به او گفتند مرغ را با ماست نخور، که ضرر دارد، گفت: مرغ از کجا داند که آن را با ماست خوردم تا ضرر رساند (۳۴B).

بیهقی با انتخاب و نقل این‌گونه مطالب که به‌نوعی، با امثال مورد بحث او تناسب دارد، شرح امثالش را می‌پروراند، و در عین حال، تصویری از تاریخ فرهنگی و اجتماعی بیهق ترسیم می‌کند.

۵. نتیجه‌گیری

نسخه خطی منحصربه‌فرد غررالامثال و دررالاقوال، به‌رغم اغلاط زبانی و سهوهای کاتب آن، ما را در شناخت بهتر مثل پژوهی عربی در قرن ۵ و ۶، به‌ویژه مثل پژوهی ابوالحسن بیهقی، یکی از مدعیان این عرصه که تاکنون به او توجه نشده است، آشنا می‌کند. بنابر متن‌شناسی غرر، می‌توان تاریخ کتابت نسخه را قرن ۷ یا ۸ تخمین زد، همچنان که می‌توان با تردید، زادسال بیهقی را تا ۴۷۹ ق رساند. بیهقی در غرر، مجمع‌الامثال میدانی، استادش، را بازخوانی توضیحی و انتقادی کرده و عبارات فنی او را گاه تلخیص و روان ساخته و با ارجاعات متنوع به منابع مختلف ادبی و غیرادبی، نه‌تنها نمونه‌ای از تحقیقی جامع را ارائه کرده، بلکه نظرات برخی مثل پژوهان معاصر خود یا عبارات برخی کتب امثال مفقود را برای ما به یادگار نهاده است. تیربندی و تنظیم مطالب غرر نشان از ساختارمندی آن دارد و تبیین مفاهیم امثال با عباراتی ادبی در قالب «حل‌المثل»، افزون بر ارائه نثر فنی بیهقی، بیانگر نوآوری او در مثل پژوهی است. همو با نقل قول‌هایی از پدرش که شفاهی‌اند و نیز ذکر حکایات متناسب با امثال مورد بحث خود، داده‌هایی تاریخی، به‌ویژه درباره بیهق را به‌دست می‌دهد که در تاریخ بیهق او نیست و می‌توان بنابر آن، مقطعی از حیات اجتماعی و فرهنگی بیهق قرن ۵ و ۶ را ترسیم کرد.

عدم تعارض منافع

نویسندگانی که نام‌هایشان ذکر شده است تأیید می‌کنند که هیچ وابستگی یا مشارکتی با هیچ سازمان یا نهادی که منافع مالی (مانند حق الزحمه؛ کمک‌های آموزشی؛ شرکت در سخنرانی‌ها؛ عضویت، استخدام، مشاوره، مالکیت سهام یا سایر منافع مالی؛ و شهادت کارشناسی یا ترتیبات مجوز اختراعات) یا منافع غیرمالی (مانند روابط شخصی یا حرفه‌ای، وابستگی‌ها، دانش یا باورها) در موضوع یا مواد مورد بحث در این دست‌نوشته ندارند.

منابع

- ابن اسحاق، **سیره ابن اسحاق**، تحقیق محمد حمید الله، اول، مغرب، معهد الدراسات والأبحاث والتعريب، ۱۹۷۶م.
- ابن خلکان، احمد، **وفیات الأعیان**، تحقیق احسان عباس، اول، بیروت، دار الفکر، بی‌تا.
- ابن درید، محمد بن حسن، **جمهرة اللغة**، تحقیق رمزی بعلبکی، اول، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۹۸۸م.
- ، **المجتنی**، سوم، حیدرآباد، مطبعة مجلس دائرة المعارف العثمانیه، ۱۹۶۲م.
- ابن سکیت، یعقوب بن اسحاق، **إصلاح المنطق**، تحقیق احمد شاکر و عبدالسلام هارون، اول، قاهره، دار المعارف، بی‌تا.
- ، **کتاب الألفاظ**، تحقیق فخرالدین قباوه، اول، بیروت، مکتبه لبنان ناشرون، ۱۹۹۸م.
- ابن سلام، ابوعبید، **کتاب الأمثال**، تحقیق عبدالمجید قطامش، اول، دمشق، دار المأمون للتراث، ۱۹۸۰م.
- ، **الغریب المصنف**، تحقیق محمد مختار عبیدی، اول، تونس، بیت الحکمه، ۱۹۹۰م.
- ابن سیده، علی بن اسماعیل، **المخصص**، اول، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی‌تا.
- ، **المحکم**، تحقیق عبدالحمید هنداوی، اول، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۱ق.
- ابن سینا، حسین بن عبدالله، **القانون فی الطب**، اول، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۶ق.
- ، **الشفاء**، الطبیعیات، تحقیق سعید زاید، دوم، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۶ق.

— النجاة، تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، دوم، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۷۹ ش.

ابن فارس، **مجمّل اللغه**، تحقیق زهیر عبدالمحسن، اول، بیروت، مؤسسة الرسالة، ۱۹۸۶ م.

— **معجم مقاییس اللغه**، تحقیق عبدالسلام هارون، اول، قم، مکتبه الإعلام الاسلامی، ۱۴۰۴ ق.

ابن منظور، محمدبن مکرم، **لسان العرب**، سوم، بیروت، دار صادر، ۱۴۱۴ ق.

ازدی، عبدالله‌بن محمد، **کتاب المماء**، تحقیق هادی حمودی، اول، تهران، دانشگاه علوم پزشکی ایران، ۱۳۸۷ ش.

ازهری، محمدبن احمد، **تهذیب اللغه**، به اشراف محمد عوض، اول، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۱ ق.

اصفهان‌ی، حمزه‌بن حسن، **سوائر الأمثال علی أفعال**، تحقیق فهمی سعد، اول، بیروت، عالم الکتب، ۱۹۸۸ م.
اصفهان‌ی، عمادالدین، **خریده القصر**، تحقیق محمد بهجة الاثری و سعید جمیل، اول، بغداد، المجمع العلمی العراقی، بی‌تا.

اصمعی، عبدالملک‌بن قریب، **الأصمعیات**، احمد شاکر و عبدالسلام هارون، هفتم، قاهره، دار المعارف، ۱۹۹۳ م.

اقبال، عباس، **وزارت در عهد سلاطین سلجوقی**، به کوشش محمدتقی دانش‌پژوه و یحیی ذکاء، اول، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۹۵ ش.

انصاری، حسن، وبگاه کاتبان، **بررسی های تاریخی**، یادداشت‌هایی از کتاب غرر الامثال بیهقی:
<http://ansari.kateban.com/post/1598> و <https://ansari.kateban.com/post/3471>

باخرزی، علی بن حسن، **دمیة القصر**، تحقیق محمد تونجی، اول، بیروت، دار الجیل، ۱۴۱۴ ق.

بکری، ابوعبید، **فصل المقال**، تحقیق احسان عباس و عبدالمجید عابدین، اول، بیروت، دار الامانه، ۱۹۷۱ م.

— **سمط اللالی**، تحقیق عبدالعزیز المیمنی، اول، بیروت، دار الکتب العلمیه، بی‌تا.

بیهقی، علی بن زید، **تاریخ بیهق**، تصحیح احمد بهمنیار، سوم، تهران، کتابفروشی فروغی، ۱۳۶۱ ش.

- تاریخ بیهق، تعریب یوسف الهادی، اول، دمشق، دار اقرأ، ۱۴۲۵ق.
- تاریخ حکماء الإسلام، تحقیق محمد کردعلی، اول، دمشق، مطبعة الترقی، ۱۳۶۵ق.
- غرر الأمثال، نسخه عکسی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران.
- غرر الأمثال، چاپ عکسی محمدحسین حسینی جلالی، شیکاگو، The Open School، بی تا.
- معارج نهج البلاغه، تصحیح محمدتقی دانش‌پژوه، اول، قم، کتابخانه آیت الله مرعشی، ۱۴۰۹ق.
- جوامع احکام النجوم، تصحیح رضا فهیمی، اول، تهران، انتشارات سخن، ۱۴۰۱ش.
- ثعالبی، عبدالملک بن محمد، یتیمه الدهر، تحقیق مفید محمد قمیحه، اول، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۴۲۰ق.
- جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، تحقیق احمد عبدالغفور عطار، اول، بیروت، دار العلم للملایین، ۱۳۷۶ق.
- جوینی، عطاملک، تاریخ جهانگشا، تصحیح محمد قزوینی، اول، تهران، دنیای کتاب، ۱۳۸۵ش.
- حریری، قاسم بن علی، المقامات، اول، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۲۰۰۵م.
- حموی، یاقوت بن عبدالله، معجم الأدباء، تحقیق احسان عباس، اول، بیروت، دار الغرب الاسلامی، ۱۹۹۳م.
- معجم البلدان، بیروت، دار صادر، ۱۹۹۵م.
- خوافی، فصیح، مجمل فصیحی، تحقیق سید محسن ناجی نصرآبادی، اول، تهران، اساطیر، ۱۳۸۶ش.
- دانش‌پژوه، محمدتقی، فهرست میکروفیلم‌های کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، اول، تهران، دانشگاه تهران، ۱۳۴۸ش.
- رازی، عبدالجلیل، النقص، تحقیق میر جلال‌الدین ارموی، اول، تهران، انتشارات انجمن آثار ملی، ۱۳۵۸ش.
- رازی، محمد بن زکریا، الحاوی فی الطب، تحقیق هیثم خلیفه، اول، بیروت، دار احیاء التراث العربی، ۱۴۲۲ق.
- زلهایم، رودلف، الأمثال العربیة القديمة، ترجمه رمضان عبدالنواب، اول، بیروت، دار الامانه، ۱۹۷۱م.

زمخشری، محمودبن عمر، **المستقصی فی أمثال العرب**، اول، حیدرآباد، مجلس دائرة المعارف العثمانیه، ۱۹۶۲م.

سبکی، عبدالوهاب بن علی، **طبقات الشافعية الكبرى**، تحقیق محمود الطناحی و عبدالفتاح الحلو، اول، قاهره، دار إحياء الكتب العربیه، بی تا.

سمعانی، عبدالکریم بن محمد، **الأنساب**، تصحیح عبدالرحمن المعلمی، اول، حیدرآباد، مجلس دائرة المعارف العثمانیه، ۱۳۸۲ق.

سیبویه، عمرو بن عثمان، **کتاب سیبویه**، سوم، بیروت، مؤسسة الأعلمی، ۱۳۸۷ق.

شهرستانی، محمد بن عبدالکریم، **الملل و النحل**، تحقیق امیر علی مهنا و علی حسن فاعور، سوم، بیروت، دار المعرفه، ۱۹۹۳م.

صفدی، خلیل بن ایبک، **الوافی بالوفیات**، تحقیق هلموت ریتز، دوم، بیروت، دار نشر فرانز شتاينر، ۱۴۰۱ق.

ضبی، مفضل بن سلمه، **الفاخر فی الأمثال**، تحقیق محمد عثمان، اول، بیروت، دار الكتب العلمیه، ۲۰۱۱م.

ضبی، مفضل بن محمد، **أمثال العرب**، تحقیق قصی الحسین، اول، بیروت، دار الهلال، ۲۰۰۳م.

طباطبایی، سید عبدالعزیز، «**نهج البلاغه عبر القرون**»، مجله تراثنا، سال ۹، شماره ۴، سال ۱۴۱۴ق.

طبری، محمد بن جریر، **تاریخ الطبری**، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، دوم، بیروت، دار التراث، ۱۹۶۷م.

عسکری، ابوהלلال، **جمهرة الأمثال**، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، دوم، بیروت، دار الجیل، ۱۹۶۴م.

فارسی، عبدالغافر بن اسماعیل، **تاریخ نيسابور**، به اهتمام محمد کاظم محمودی، اول، قم، جامعه مدرسین حوزه علمیه قم، بی تا.

فراء، یحیی بن زیاد، **المقصود و الممدود**، تحقیق ماجد ذهبی، دوم، بیروت، مؤسسة الرساله، ۱۹۸۸م.

فراهیدی، خلیل بن احمد، **العين**، تحقیق مهدی مخزومی و ابراهیم سامرائی، دوم، قم، نشر هجرت، ۱۴۰۹ق.

قفطی، علی بن یوسف، **إنباه الرواة علی أنباء النحاة**، تحقیق محمد ابوالفضل ابراهیم، اول، بیروت، المكتبة العصریه، ۱۴۲۴ق.

مازندرانی، ابن شهر آشوب، مناقب آل ابی طالب، تحقیق یوسف البقاعی، دوم، بیروت، دار الأضواء، ۱۹۹۱م.

— معالم العلماء، به اهتمام عباس اقبال، اول، تهران، بی‌نا، ۱۳۵۳ق.

مبرد، محمد بن یزید، الكامل، تحقیق تغارید بیضون و نعیم زرزور، اول، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۸۷م.

— المقتضب، حسن حمد، اول، بیروت، دار الکتب العلمیه، ۱۹۹۹م.

میدانی، ابوالفضل احمد بن محمد، مجمع الأمثال، تحقیق محمد محیی‌الدین عبدالحمید، اول، بیروت، دار المعرفه، بی‌تا.

نسفی، عمر بن محمد، القند فی ذکر علماء سمرقند، تصحیح یوسف الهادی، اول، تهران، میراث مکتوب، ۱۴۲۰ق.

نظامی، احمد بن عمر، چهار مقاله، تصحیح محمد قزوینی، دوم، تهران، اشراقی، ۱۳۶۴ش.

نوشاهی، عارف، «جوامع احکام النجوم بیهقی»، نامه بهارستان، سال اول، شماره اول، بهار ۱۳۷۹ش.

وستنفلد، فردینالد، تقویم تطبیقی هزار و پانصدساله هجری قمری و میلادی، مقدمه و تجدیدنظر حکیم‌الدین قریشی، اول، تهران، فرهنگسرای نیاوران، ۱۳۶۰ش.

El- Saghir, Hussam, **Abu l-Hasan al Baihaqi und seine sprichwörersammlung Gurar al-amtāl wa durar al-aqwāl**, Frankfurt am Main, 1984.

Sellheim, Rudolf, **Eine unbekannte Sprichwörersammlung des Abu l-Hasan al-Baihaqi**, Der Islam, V.39, 1964, pp.226-232.

Voorhoeve, p., **Handlist of Arabic manuscripts in the Library of the University of Leiden and other collections in the Netherlands**, 2nd edition, The Hague, Leiden University Press, 1980.

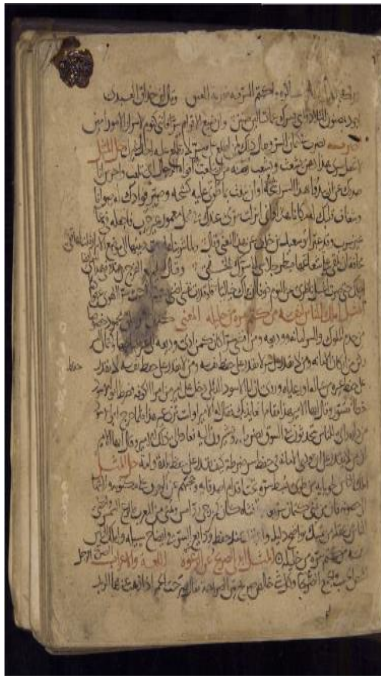

مطالعات

مقالات علمی

اخبار و گزارشها

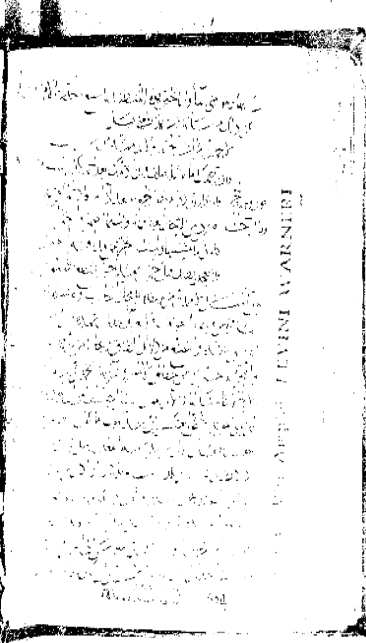
پیوست ها: تصاویر نسخه عکسی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران، چاپ حسینی جلالی، تصویر رنگی

برگ اول تصویر رنگی

برگ اول چاپ عکسی حسینی جلالی

برگ اول نسخه عکسی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران

برگ آخر تصویر رنگی

برگ آخر چاپ عکسی حسینی جلالی

برگ آخر نسخه عکسی کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران